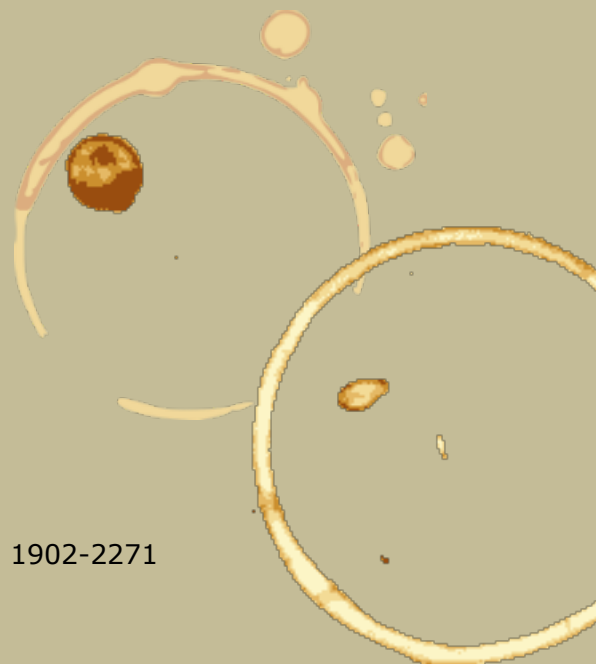

2020 : 1-2

praktiske grunde

nordisk tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab

14. årgang www.praktiskegrunde.dk issn 1902-2271

praktiskegrunde

Nordisk tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab
Nr. 1-2 / 2020 – ISSN 1902-2271 www.praktiskegrunde.dk

Bidrag til Pierre Bourdieus retssociologi og den retlige transformationsproces	5
<i>Annette Olesen og Ole Hammerslev</i>	
”Le droit communautaire – c’est moi!” – Statsmonopol, national ret og euro-integrationisme i tiden efter Danmarks indtræden i EF	23
<i>Magnus Esmark</i>	
Sundhedskapital blandt danske sundhedsprofessionelle – En kvantitativ og kvalitativ undersøgelse af kropsopfattelser og distinktion blandt forskere, klinikere og studerende i Danmark	43
<i>Kristian Larsen, Anette Hindhede og Frederik Møller Henriksen</i>	
Note om forskningskulturer	75
<i>Carsten Sestoft</i>	

4 Praktiske Grunde

Praktiske Grunde udgives af foreningen *Hexis • Nordisk forum for kultur- og samfundsvidenskab* og udkommer elektronisk med fire numre årligt.

Praktiske Grunde er et tværfagligt internordisk forum for analyse af sociale og kulturelle praksisformer, deres sociale genese, strukturelle betingelser, virkemåder og relation til magt- og dominansforhold.

Praktiske Grunde er til for at fremme den kritiske dialog mellem de mange forskellige forskere og studerende, der på forskellige måder og i forskellige sammenhænge arbejder med inspiration fra den franske sociolog Pierre Bourdieu og beslægtede forskere. Tidsskriftet redigeres således med afsæt i følgende basale videnskabelige grundantagelser:

- videnskabelig viden har både en teoretisk og en empirisk dimension
- det videnskabelige objekt er konstrueret gennem et brud med førstehåndsforståelsen
- at tænke i relationer giver bedre virkeligheds-modeller end at tænke den i substanser
- virkeligheden er historisk og fortiden virker i nutiden, både kollektivt og individuelt

Praktiske Grundes tværfaglige redaktion består af et dansk, svensk og norsk redaktionspanel. Tidsskriftet bringer originale fagfællebedømte forskningsartikler, oversættelser af centrale fremmedsprogede tekster og anmeldelser. Praktiske grunde publicerer på dansk, svensk, norsk og engelsk.

Redaktion

Redaktør: Kim Esmark. Redaktionspanel Danmark: Marianne Høyen, Ole Hammerslev, Carsten Sestoft, Kristian Larsen, Jens Arnholtz, Christian Sandbjerg Hansen, Gro Inge Lemcke Hansen. Sverige: Donald Broady, Mikael Börjesson, Emil Bertilsson, Ida Lidegran. Norge: Marte Feiring, Johannes Hjøllbrekke.

Advisory board

Loïc Wacquant, Univ. of California, Berkeley & Centre de sociologie européenne, Paris; Lennart Rosenlund, Universitetet i Oslo; Jan Frederik Hovden, Universitet i Bergen; Tore Slaatta, Universitetet i Oslo; Martin Gustavsson, Stockholms Universitet; Mikael Palme, Stockholms Universitet; Annick Prieur, Aalborg Universitet; Mikael Rask Madsen, Københavns Universitet; Lene Kühle, Aarhus Universitet; Peter Koudahl, Metropol; Ida Willig, Roskilde Universitet; Lianne Wilken, Aarhus Universitet; Yves Dezalay, CNRS, Paris; Antonin Cohen, Université de Picardie, France; Frédéric Lebaron, ENS, Paris-Saclay; Remi Lenoir, Université de Paris I, Paris; Niilo Kauppi, CNRS, Strassbourg; Franz Schultheis, Universität St. Gallen; Michael Vester, Leibniz Universität Hannover; Bryant Garth, Southwestern University, USA.

Vejledning til forfattere

Manuskripter til *Praktiske Grunde* indsendes elektronisk til praktiskegrunde@hexis.dk eller en af redaktørerne som vedhæftet fil i Word-format. Manuskripter kan udfærdiges og publiceres på dansk, norsk, svensk og engelsk. Efter fagfællevurdering indsendes et rettet og korrekturlæst manuskript som vedhæftet Word-fil.

Med artiklen skal følge: engelsk abstract (max. 150 ord, husk engelsk titel), 5-8 keywords på engelsk, forfatteroplysninger: navn, akademisk titel og/eller ansættelsessted, evt. e-mail.

Om opsætning, citater, henvisninger osv., læs og følg nøje vejledningen på:

<http://praktiskegrunde.dk/forfattervejledning.html>

Bidrag til Pierre Bourdieus retssociologi og den retlige transformationsproces

Annette Olesen og Ole Hammerslev

A Contribution to Pierre Bourdieu's Sociology of Law and Transformation of Disputes. As the power of law depends on a continuously supply of cases, disputes emergence and transformation is crucial for the division of labour in the legal field. Bourdieu is not explicit about how simple problems may transform to legal cases in judicial institutions proceeded by professional lawyers in his article 'The Force of Law'. Instead, he relies on the seminal Felstiner et al. article 'The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming' to discuss how legal problems are products of social and historical processes affected by different agents' abilities to name and transform problems depending on their positions in social space. We accentuate this rather neglected or decoupled part of Bourdieu's sociology of law concerning the pre-dispute phase with his conceptual framework. Moreover, we try to couple Bourdieu's sociology of law with Felstiner et al.'s dispute processing framework to fill in the gaps and make Bourdieu's sociology of law more complex and significant.

Keywords: Bourdieu's sociology of law, lawyers, language in law, pre-dispute phase, transformation of disputes, naming-blaming-claiming, unperceived injurious experiences

Faktisk findes der ikke noget mere unaturligt end det "retlige behov" eller – hvad der kommer ud på ét – den uretfærdighedsfølelse, der kan tilskynde et menneske til at søge hjælp hos en professionel.

(Bourdieu 2013, 405)

Hvordan kan en uretfærdighedsfølelse, nogle konkrete hverdagsproblemer, sociale problemer, interpersonelle problemer etc. blive omformet til retlige konflikter, der procederes af professionelle advokater og i yderste konsekvens afgøres af professionelle dommere ved landets domstole? Det er sådanne problemstillinger, Bourdieu bl.a. behandler i sit udkast til en retssociologi i artiklen "Rettens kraft. Brudstykker til en sociologi om det retlige felt" (2013). Artiklen udkom på fransk i 1986 (Bourdieu 1986), på engelsk i 1987 (Bourdieu 1987) og på dansk i 2013 (Bourdieu 2013). Bourdieu tog på den ene side – det der på dansk kan betegnes som – den retlige transformationsproces (Olesen & Hammerslev 2020) op til diskussion og skrev sig herved ind i den del af den retssociologiske litteratur, der var under udvikling i 1980'erne. På den anden side gentænkte Bourdieu det retlige felt ud fra

egne sociologiske værktøjer som felt, kapital, habitus og praktisk sans (eller juridisk sans i det retlige felt), etc. Bourdieus artikel bygger på mange måder på en meget præcis læsning af dele af den retssociologiske litteratur, samtidig med at han i artiklen oversætter retssociologiske pointer og tilsætter sit teoretiske univers for således at skrive et forskningsprogram om retten frem. Bourdieus ærinde er at belyse, hvordan det retlige felt – eller ”the world of law” (Terdiman 1987, 805) – virker, hvordan professionelle jurister er med til at omforme simple konflikter til retlige konflikter, og hvordan dette er afhængigt af aktørernes kapitalformer, habituelle dispositioner samt feltets generelle strukturer. En del af Bourdieus retssociologi omhandler selve udviklingen af retlige felter. Det var dog i andre tekster (se fx Bourdieu 2005a, 2005b, 2010, 2012), han for alvor udfoldede sine analyser af, hvordan retlige aktører blev konstituerende for udviklingen af de moderne vestlige samfund (Lenoir 2006; Arnholtz & Hammerslev 2013). Det er da også denne del af Bourdieus retssociologi, der har været anvendt i en række empiriske undersøgelser af transnationale retlige rum (se fx Dezalay & Garth 1996, 2002; Cohen & Vauchez 2007). Derudover kan store dele af retssociologien, der ikke nødvendigvis refererer til Bourdieu, let læses ud fra en feltteoretisk forståelse, hvor analyserne inkluderer individer med noget, der ligner habituelle dispositioner og forskellige former for ressourcer (se fx Ewick & Silbey 1998; Silbey 2005; Merry 1990).

En af de mere oversete dele af Bourdieus retssociologi, som dog udgør en central del af de retssociologiske problemkomplekser, han behandler, fokuserer på, hvordan ”den folkelige synsmåde” af problemkomplekser og den retskyndiges betragtninger er ganske forskellige; hvordan den professionelle jurist vil tilskynde til at oversætte en ”opfattet – ja, tilmed også ikke-opfattet – krænkelse til en åbenlys beskyldning og omforme en simpel konflikt til en retssag.” (Bourdieu 2013, 405). Bourdieu (2013) diskuterer over to sider (ca. 2-3 spalter) i den danske oversættelse helt eksplicit, hvordan den professionelle stand af jurister formår at oversætte en opfattet – eller ikke-opfattet – krænkelse til et juridisk problem. Selvom Terdiman (1987, 806) har ret i, at de fleste af Bourdieus eksempler i artiklen er fra Frankrig, refererer Bourdieu til flere artikler fra et temanummer i *Law & Society Review* fra 1981 om ”Dispute Processing and Civil Litigation” (Grossman & Trubek 1981). Dette temanummer indeholder en række artikler, der omhandler retlige transformationsprocesser. En af de artikler, Bourdieu refererer til og antageligt bygger sin forståelse på, er den banebrydende ”The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...” af Felstiner, Abel og Sarat (1981). I artiklen udviklede Felstiner et al. begreberne ”naming”, ”blaming” og ”claiming” til at beskrive den retlige transformationsproces’ *før-retlige faser*, dvs. de faser et simpelt problem gennemgår, før det eventuelt anlægges ved juridiske konfliktløsningsinstitutioner). Felstiner et al. (1981) er en kanoniseret retssociologisk tekst og har haft stor resonans både i og uden for retssociologien (Olesen & Hammerslev 2020). Den er blandt de fem mest citerede artikler fra *Law and Society Review* (Savelsberg et al. 2016), og den er anset som ”truly seminal research” (Collins 2018, 379).

For at få en mere nuanceret og indgående forståelse af Bourdieus retssociologi og syn på den retlige transformationsproces, som han relativt kortfattet berører i sit forskningsprogram om retten, vil vi i denne artikel analysere og diskutere de mange lag af den retlige transformationsproces, som Bourdieu tillægger væsentlig vægt for at det retlige felt overhovedet har sager, der kan behandles med rettens kraft og herved få retskraft. Det er i denne sammenhæng væsentligt at pointere, at Bourdieu anerkendte, at den juridiske feltkamp ikke blot sker ved de retskraftskabende institutioner som domstole, voldgiftsinstitutioner etc., men også i det retlige arbejde, hvor advokater, virksomhedsjurister, retshjælpere etc. forhandler sager.

Kompleksiteten af den retlige transformationsproces bliver i denne artikel belyst ud fra en dobbeltlæsning, hvor vi på den ene side går i dybden med Bourdieus forståelse af den retlige transformation ved at nærlæse en af hans centrale kilder, Felstiner et al. (1981), og på den anden side udfolder den centrale kilde ved at genlæse den med Bourdieus sociologiske værktøjer. Formålet med denne øvelse er ikke alene teoretisk, men også at få en dybere forståelse af den før-retlige fase, hvor den retlige transformation finder sted. Væsentligheden ved at fokusere på den før-retlige fase understreges af, at det rent faktisk snarere er undtagelsen end reglen, når potentielt retlige problemer bliver transformeret til retlige sager ved domstolene. Barton & Mendlovitz (1960, 30) betegner problemet med, at kun få sager ender ved domstolene som "... [the] 'iceberg problem' in the administration of justice" (se også Best & Andreasen 1977, Miller & Sarat 1980). I tillæg til de retssikkerhedsmæssige udfordringer kan manglende håndtering af retlige problemer også medføre sociale, helbredsmæssige og økonomiske konsekvenser for den enkelte borger (Currie 2007, Genn 1999, Genn & Paterson 2011), hvorfor viden om den før-retlige fase kan have betydelige individuelle og samfundsmæssige potentialer. Disse mulige sociale konsekvenser vil dog ikke blive behandlet yderligere i artiklen.

Efter dette indledende afsnit vil vi først loyalt redegøre for "Rettens kraft" (Bourdieu 2013), dels for at give en forståelse for den retlige transformationsproces, som Bourdieu fremanalyserer den, og dels for at forstå den i forhold til resten af hans retssociologiske program. Dernæst vil Bourdieus behandling af den retlige transformationsproces blive diskuteret i forhold til Felstiner et al. (1981). I det afrundende afsnit kommer vi med konkluderende bemærkninger, og vi perspektiverer til nogle af de potentialer, en dybere forståelse af den retlige transformationsproces kan afføde.

Bourdieu og "rettens kraft"

For at begribe dybden af Bourdieus forståelse af den retlige transformationsproces er det nødvendigt eksplicit at inddrage og fremhæve Bourdieus samlede retssociologiske tekst. Derfor vil vi i det følgende diskutere Bourdieus forståelse af den retlige transformationsproces i sammenhæng med hans overordnede forskningsprogram for retten. Artiklens franske originaltitel "La force du droit" (Bourdieu 1986) spiller på dobbeltheden af, at det både kan betyde "Rettens Kraft" og "Retskraft".¹

”Rettens kraft” er inddelt i seks underafsnit: Efter indledningen, der udstikker det retssociologiske forskningsprograms retning, diskuterer Bourdieu i det andet afsnit arbejdsdelingen i det retlige felt og konkurrencen om kontrollen over de ned-arvede retlige ressourcer. Tredje afsnit diskuterer, hvordan der er sket en institutionalisering af monopollet på retlige ydelser og hvilke mekanismer, der sikrer monopollets opretholdelse. Det fjerde underafsnit omhandler benævnelsens magt, dvs. hvordan jurister har en symbolsk magt til at omdefinere problemstillinger til retlige. Det femte underafsnit diskuterer formens magt, dvs. hvordan rettens form bidrager til rettens legitimitet set i relation til styrkeforholdet i det retlige felt og i forhold til magtfeltet. I sjette underafsnit diskuterer Bourdieu effekterne af homologi mellem det retlige felt og andre sociale felter.

Bourdieu tager indledningsvis udgangspunkt i en klassisk retssociologisk diskussion vedrørende rettens dobbelthed.² Diskussionen vedrører, hvordan retten på den ene side virker og kan forstås som et retligt sprog og form (dvs. rettens interne operationer), der tilsyneladende er uafhængig af andre felter og normative systemer, og på den anden side altid vil være et produkt og (med)skaber af specifikke historiske samfundsmæssige kontekster (dvs. rettens eksterne relationer). Ifølge Bourdieu er begge sider væsentlige for at forstå ”rettens kraft”; men kun hvis retssociologien formår at indoptage begge perspektiver – og hermed bryde med gængse forestillinger – i en forståelse af, at de er gensidigt afhængige. Ved at insistere på at se hvordan rettens interne operationer er afhængige af feltets struktur og position ift. magtfeltet, bryder Bourdieu på den ene side med retsfilosofiske ”formalistiske” forståelser af retten, hvor regler, retsvidenskab og jurister fastholder en forståelse af rettens absolutte autonomi, som måske klarest kan eksemplificeres med Kelsens (1960) ”rene retslære”. På den anden side bryder Bourdieu med ”instrumentalistiske” sociologiske forståelser af retten, der ikke ser eller lægger vægt på, hvordan de interne operationer er sammenhængende med rettens relation til sine omgivelser. Bourdieu kritiserer således Marx’ analyser, der ser retten som en *spejling* af basis eller et *redskab* for magthaverne (Cain & Hunt 1979, Collins 1984), Luhmanns systemteoretiske retssociologi hvor retten optræder som et selvrefererende (autopoe-tisk) system, der ikke differentierer mellem retten som symbolsk struktur og de mekanismer og institutioner, der producerer den (Luhmann 1981, 1985), og Foucaults diskursanalyse (Hunt & Wickham 1994, Foucault 2002), hvor diskurserne ikke ses i sammenhæng med de aktører og agenter, der producerer dem i forskellige kontekster. I artiklen diskuterer Bourdieu med andre ord rettens kraft, hvordan præmisserne for denne er sammenhængende med styrkeforholdet i det retlige felt, hvordan det retlige felt er homologt med andre felter og afhængig af (og medproducent af) ”staten”, samt hvordan den retlige transformationsproces er helt central for feltets virke. Således refokuserer Bourdieu analysen fra ”ret” til ”retligt felt”, hvorved der sker et ontologisk skift i spørgsmålene om rettens og juridiske aktørers væren til spørgsmål vedrørende rettens udvikling set i dens socio-historiske kontekst (Hammerslev & Madsen 2006), og herved analyseres ”skuepladsen for en kamp om monopollet på retten til at udøve retten” (Bourdieu 2013, 388). Dvs. at kampen i

feltet handler om at være den, der mest autoritativt kan påkalde sig at udlægge retten korrekt, som en symbolsk magt i et felt med helt klare hierarkiseringer både i form af aktørerne i feltet – dommere fra forskellige instanser, advokater, retsvidenskabens mænd og kvinder, embedsmænd og -kvinder på forskellige niveauer – og i form af retskildernes hierarkisering og juridisk metode, der giver afgørelser vægt. Herved synliggøres, hvordan retlige praksisser og diskurser er produceret af feltets strukturer.

Den retlige arbejdsdeling

Bourdieu's diskussion af den retlige arbejdsdeling bygger på en analyse af, hvordan der i feltet foregår "en konfrontation mellem aktører med en teknisk kompetence, der uundgåelig er af social karakter og dybest set består i en socialt anerkendt evne til at *fortolke* et tekstkorpus, der sanktionerer et korrekt eller legitimt syn på samfundslivet." (ibid., 288). Via en vedvarende rationaliseringsproces skabes en differentiering mellem lægpersoner, der "har naive forestillinger om retfærdighed" (ibid., 389), og professionelle, der baserer deres vurderinger på retlige normer, hvilket yderligere bidrager til, at retten fremstår som uafhængig af andre felter. Som Bourdieu påpeger, har den retlige fortolkning en praktisk dimension (til "forskel fra den litterære eller filosofiske hermeneutik..." (ibid., 389)), der gør, at der må stilles spørgsmål til forestillingen om rettens fuldstændige autonomi på trods af dens umiddelbare fremstillingsform. Bourdieu finder, at juridisk sprogbrug, der kombinerer dagligdagens sprog med "systemteksternes elementer" (ibid., 391), gør, at rettens sprog fremstår "upersonlig og neutral" (ibid.). Dette fremkalder en *neutraliseringseffekt*, der frembringes fx ved syntaktisk at benytte upersonlige og passive sproglige konstruktioner og en *universaliseringseffekt*, der skabes af en række forskellige procedurer, så som "systematisk brug af den indikative modus til beskrivelse af normer, anvendelsen af konstaterende verber i nutid og datid tredje person ental (...), samt brugen af faste formler og talemåder, der kun levner ringe plads til individuelle variationer." (ibid.).³ For at begå sig i det retlige felt, og altså deltage i det retlige rationaliseringsarbejde, har de retlige aktører en "juridisk sans" eller "juridisk evne" (ibid., 392).

I feltet finder der en arbejdsdeling sted mellem på den ene side en teoretisk udvikling af doktrinen, som den foretages af retsvidenskaben, og på den anden side en fortolkning, der forholder sig til praktiske sager, hvor der skal træffes afgørelser. Arbejdsdelingen mellem teori og praksis skal dog betragtes som tæt sammenvævet. Aktørerne i feltet stiller deres ekspertise til rådighed for specifikke klientsegmenter (der stemmer overens med juristens placering i det sociale hierarki), og det er via striden mellem feltets aktører, at rettens "faktiske mening" bliver bestemt. Den relative styrke i feltet, der kommer forskelligt til udtryk i forskellige lande med forskellige juridiske traditioner, skal ifølge Bourdieu ses i lyset af det retlige felts "globale position i magtfeltet, som via den relative vægtning af de retsstatslige principper (*the rule of law*) eller af det bureaukratiske regelsæt fastsætter de strukturelle grænser for retssagers effektivitet." (ibid., 394). Retskilderne skal forstås som et

”autoritetsreservoir, der på samme måde som en centralbank sikrer gyldigheden af den enkelte retssag.” (ibid., 395).

Indstiftelsen af monopolet

Bourdieu's diskussion af den retlige transformationsproces indgår som en del af en større diskussion om, hvordan monopolet på retlige ydelser er udviklet, dvs. hvordan der er sket en ”grænsedragning mellem dem, der er forberedt på at indgå i spillet, og dem, der faktisk ikke får lov at deltage” (ibid., 400) på grund af manglende beherskelse af juridiske kompetencer (som sprog, attitude og mere formaliserede kriterier, særligt en juridisk embedseksamen).⁴ Ifølge Bourdieu er der forskel på juristens ”specialiserede viden” og ikke-specialisternes ”sunde fornufts simple anbefalinger”, ”spontane konstruktion af omstændigheder” og ”syn på sagen” (ibid.). Forskellen mellem den retskyndige og klienten bidrager til at skabe en magtrelation, ”der ligger til grund for to forskellige systemer af antagelser, af udtalte hensigter, kort sagt: to verdensopfattelser.” (ibid.). Bourdieu knytter an til lingvistisk teori for at forklare, hvordan juristen formår at omdanne hverdagssproget til et ”retssprog”. Umiddelbart ligner de ganske meget hinanden, men i selve sproget ligger der også en række perceptions- og kategoriseringsprincipper. Det bevirker, at samme ord kan betyde forskellige ting afhængigt af de sociale og psykiske rum ordene benyttes i. Med sproget kan retten ”neutralisere” konflikters genstand, ved en ””uvirkeliggørelses-” og distanceringsproces” (ibid., 401), hvor den direkte konflikt transformeres til en konflikt om regler medieret mellem mæglere. Ved at trække på retskilderne kan juristerne skabe en ”neutraliserende distance”, som er ”en slags funktionelt imperativ, der er dybt rodfastet i deres habitus.” (ibid., 402). Det medfører, at sagens parter overlader sagerne til rettens repræsentanter samt rettens sprog og konventioner, hvorved der sker en ”total omdefinering af hverdagserfaringen og af selve den situation, som striden står om.” (ibid., 403). Juristen vil skulle genoversætte sagens fakta ud fra det Bourdieu kalder ”den retlige konstruktion”, for at kunne procedere sagen som et retligt problem via retlige argumenter og retlig sprogbrug, der bidrager til at fastholde retligt relevant fakta i konflikten. Bourdieu relaterer dette til sin generelle teori: ”De fælles dispositioner, der er blevet formet af nogenlunde ensartede familiebaggrunde, gennem jurastudier og af den praksis, de juridiske professioner udfører, fungerer som perceptions- og erkendelseskategorier, der strukturerer perceptionen og erkendelsen af hverdagskonflikter og styrer det arbejde, der har til formål at omdanne dem til retlige konfrontationer.” (ibid., 405). Det ”kollektive kategoriseringsarbejde” (ibid.) transformerer en opfattet eller ikke opfattet krænkelse til en ”åbenlys beskyldning” (ibid.) og hermed forvandles en simpel konflikt til en retstvist.

Også det at kunne fornemme eller opfatte noget som en krænkelse, der er hele forudsætningen for problemtransformationen, er ulige fordelt i befolkningen, og, siger Bourdieu, ”tæt forbundet med den position, man måtte indtage i det sociale rum.” (ibid.). For at en konflikt kan blive retlig, skal der ske en transformation af en ”ikke-oplevet krænkelse til en oplevet krænkelse og en regulær anklage med

navns nævnelse...”, hvilket ”forudsætter en konstruktion af den sociale realitet, som det påhviler de professionelle at udføre.” (ibid.). For at opdage at der er begået en uretfærdighed, kræves en ”følelse af at besidde visse rettigheder (...), og professionelles specifikke kunnen består i evnen til at kunne *afsløre* rettighederne og dermed også krænkelserne eller (...) at manipulere med de retlige bestræbelser ved i visse tilfælde at frembringe dem, i andre at forstærke eller lægge en dæmper på dem.” (ibid.). Med henvisning til en af *Law and Society*-temanummerets andre artikler, Mather & Yngvesson (1981), finder Bourdieu, at de professionelle omformer ”problemer udtrykt i hverdagstermer til retlige problemer ved at oversætte dem til retssproget og ved at fremsætte en foregribende evaluering af chancerne for et gunstigt udfald og af konsekvenserne af forskellige strategier” (Bourdieu 2013, 406), og at dette er en del af advokaternes ”ekspansionsarbejde”, hvor de fremkalder behovet for deres egne ydelser. Bourdieu nævner med henvisning til tre artikler fra temanummeret (Mather & Yngvesson 1981; Felstiner et al. 1981; Coats & Penrod 1981), at der er flere grunde til, at juristerne arbejder for at konstruere retstvister: for det første af økonomiske årsager; for det andet på grund af deres etiske og politiske dispositioner; for det tredje deres ”socialt funderede lighed med deres klienter”; og for det fjerde ”deres allermest specifikke interesser, der viser sig i deres objektive relationer til andre specialister.” (Bourdieu 2013, 406). Dette skaber en lukkethed fra feltets aktørers side, hvilket ”fremgår af den kendsgerning, at retsinstitutionerne har det med at frembringe, hvad der tager sig ud som specifikke traditioner, og især opfattelses- og vurderingskategorier, der er komplet uforenelige med tilsvarende kategorier hos ikke-specialister, samt at opstille deres problemer og løsninger ifølge en fuldstændig hermetisk logik, som lægpersoner ikke har en chance for at forstå.” (Bourdieu 2013, 406). De professionelle overtager sagerne fra klienterne og hermed også ”herredømmet over situationen” (ibid.), når der sker forandring af klienternes forståelseshorisonter og mentale rum, som er tæt forbundet med forandring af de sociale rum, hvor konflikterne føres. ”Feltet konstituerer retsaktørers præjuridiske interesser og forvandler den kompetence, der sikrer herredømmet over de retlige ressourcer, som feltets logik kræver, til kapital.” (ibid.).

Udviklingen af det retlige felt hænger sammen med ”indstiftelsen af de professionelles monopol på produktionen og kommercialiseringen af den særlige kategori af produkter, som retlige ydelser udgør” (ibid.). Juristers retlige kompetence sikrer kontrol over adgangen til feltet, idet de ”bestemmer hvilke konflikter der får lov at slippe ind, og den særlige *form*, de skal have for at kunne gøres til genstand for egentlige retlige debatter.” (ibid.). Med henvisning til Abel (1981) diskuterer Bourdieu, hvordan de professionelles konstruktionsarbejde også er en ”appropriationsproces” (ibid., 407), hvor størrelsen af profitten afhænger af, i hvor høj grad juristerne kan kontrollere adgangen til feltet.⁵ I forlængelse heraf sker der ligeledes en ekskludering af lægpersoner. Med andre ord: ”I takt med at et felt (...) bliver til, igangsættes en cirkulær forstærkningsproces”, hvor nye retliggørende tendenser af en ”praksisdimension (...) afføder nye retlige behov.” (Bourdieu 2013, 408).

Benævnelsens magt

Centralt i det retlige felt er domstolene, både pga. deres position i det sociale og statslige hierarki og pga. deres præcedensskabelse og ultimative konflikthåndtering. Med dommen udtrykkes og legitimeres specifikke verdensanskuelser og distribution af symbolske og materielle ressourcer. Bourdieu ser selve retssagen som ”en paradigmatiske iscenesættelse af den symbolske kamp, som finder sted i den sociale verden.” (ibid., 409). Via dommen håndhæver og legitimerer den dømmende magt specifikke anskuelser og distributioner, idet dommen transcenderer individuelle perspektiver og individuelle dommere og overdrager den symbolske magt til staten. Således bliver staten indehaver af monopolet på den legitimerede symbolske vold. Dommen hører, ifølge Bourdieu, til ”klassen af *benævnelses-* eller *instituterings-handlinger* og er mønstereksemplet på det bemyndigede, offentlige og officielle sprog (...), der benyttes på vegne af og over for alle.” (ibid., 410). Retten formår at skabe virkninger i det samfund, den selv er skabt af. Retten, eller dens repræsentationer, ”sanktionerer og indstifter (...) opdelingernes perspektivistiske doxa ved at bringe den til udfoldelse i ortodoksiens objektivitet i kraft af en veritabel skabelsesakt, som proklamerer doxaen for alle og i alles navn og dermed forlener den med det officielle praktiske universalitet.” (ibid., 411).

Formens magt og homologiens virkninger

For Bourdieu tilskrives retten og de retlige aktører legitimitet. Men denne legitimitet baseres hverken på juristernes opfattelse om, at retten er ”udtryk for universelle og eviggyldige værdier, der samtidig transcenderer partikulære interesser” (ibid., 413) eller virkningerne af magt- og interesserelationer. For at forstå legitimiteten er det nødvendigt at ”tage højde for *helheden af objektive relationer* mellem det retlige felt (...) og magtfeltet og derigennem det samlede sociale felt. De specifikke midler, mål og virkninger, der tilskrives retssager, aftegner sig i dette univers af relationer.” (ibid., 414). Som andre felter har det retlige felt et interessefællesskab, en kollegialitet og specifikke socialiseringsprocesser via et uddannelsessystem mellem professionelle og også en lighed mellem aktørernes forskellige habitus, hvilket ”befordrer slægtskabet” mellem den symbolske og økonomiske magts verdenssyn. På trods af rettens tilsyneladende neutralitet er der et fællesskab med resten af ”den herskende klasse” på grund af homologierne mellem de forskellige felter og de respektive livsbaner for aktørerne (ibid., 414-415).

Det retlige arbejde har via sin formaliserede form forskellige virkninger. Retten virker konserverende – idet afgørelser binder tiden ved at formulere sig i ”fortidskonformitetens sprog.” (ibid., 417). Herved sker der en universalisering, eller en normalisering, der minder om det herskende samfundssyn. Og det er via denne universalisering, at det symbolske herredømme – dvs. den sociale ordens legitimitet – kan gennemtvinges i differentierede samfund (ibid., 418). Bourdieu finder, at i lighed med andre felter er der heller ikke i det retlige felt en unik skaber af de symbolske produkter (Bourdieu 1997, 1996, 2012), hvilket vil sige, at den egentlige skaber af retten ikke er ”lovgiveren, men den samlede gruppe af aktører, der på

grundlag af de specifikke interesser og det specifikke pres, som er forbundet med deres positioner i forskellige felter (...) bearbejder de private ønsker eller fordringer, omformer dem til 'sociale problemer' og organiserer de udtryk (...) og pressionsformer (...), der kan 'befordre' dem." (ibid., 419). Denne formalisering, der sker i feltet, sikrer, at aktørerne er i stand til at "*forlade sig på* en kohærent og ufravigelig norm og dermed kunne beregne og forudsige såvel konsekvenserne af en overholdelse af reglen som en overtrædelse af den." (ibid., 421). Retten og dens processer er således med til at skabe forudberegnelighed.⁶

For at få et billede af rettens symbolske magt, må man ifølge Bourdieu se på homologien mellem "de forskellige kategorier af producenter eller udbydere af retlige tjenester og de forskellige klientkategorier." (ibid., 422). Aktørerne i det retlige felt har tilbøjelighed til at interagere med aktører på samme strukturelle niveau i det sociale rum, hvilket bidrager til en reproduktion af positionerne. Det vil sige, at det retlige felts interne struktur er homolog med andre felters struktur.

Den før-retlige fase: problemet anerkendes, adresseres og ansvar pålægges

Som nævnt i indledningen er Felstiner et al. (1981) en helt central reference i Bourdieu (2013). Felstiner et al. (1981)'s retssociologiske bidrag var kulminationen på en stigende retsantropologisk og -sociologisk interesse for, hvordan konflikter ender ved retlige institutioner. Ved bl.a. at undersøge hvordan sociale processer og forskellige aktører indvirker på problemers udvikling i den før-retlige fase, forsøgte forskningen at udvikle forskellige typologier til bedre at kunne forstå og forklare den komplekse før-retlige transformation (Schwartz & Miller 1964; Felstiner 1974; Abel 1974; Galanter 1974; Grossman & Sarat 1975; Spitzer 1983), og ligeledes havde forskningen til hensigt at undersøge, hvordan retlige og sociale kategorier og hverdagspraksisser afspejler sociale strukturer (Black 1976; Spitzer 1983). De før-retlige studier var med andre ord med til at rette opmærksomhed på, hvordan sociale problemer er dynamiske og konstruerede fænomener, der gennemgår forskellige faser for måske i sidste ende at udvikle sig til retlige konflikter ved retlige institutioner (se fx Gulliver 1969; Snyder 1981). Herved ville forskningen refokuseres det dominerende juridiske forskningssyn, hvor konflikterne først er interessante, når de er anlagt som retlige sager ved domstolene eller sågar afgjort ved domstolene, til at fokusere på konflikter som værende sociale konstruktioner med en historisk og social forankring (Abel 1974; Nader & Todd 1978; Snyder 1981).

Felstiner et al. så den før-retlige transformation som en fortløbende proces gennem tre idealtypiske faser: anerkendelse (*naming*), adressering (*blaming*) og endelig ansvarliggørelse (*claiming*). I det følgende vil vi diskutere Felstiner et al.'s bidrag, de tre før-retlige faser og de betydningselementer, der ligger i de enkelte faser, ved at diskutere Felstiner et al. (1981) i lyset af Bourdieus (2013) forståelse af den retlige transformationsproces.

Skadelidtes forståelseskategorier og anerkendelse af et problem

Første fase i den før-retlige transformation er ifølge Felstiner et al. anerkendelsesfasen, hvor et potentielt retligt problem anerkendes. Herved begrebsliggør Felstiner et al. den fase, der også kunne kaldes den 'bevidstgørende fase', hvor et 'problem i hverdagstermer'⁷ potentielt transformeres fra at være ubevidst (eller med Felstiner et al.'s (1981, 634) begreb en "unperceived injurious experience" eller med Bourdieu (se ovenfor) "ikke-opfattet") og ikke-ankendt for skadelidte⁸ til at pågældende anerkender problemet. Felstiner et al. betegner anerkendelsesfasen som den mest kritiske i transformationsprocessen, og bemærker hertil, at "the level and kind of disputing in a society may turn more on what is initially perceived as an injury than on any later decision". (ibid., 635). Det afgørende for at forstå, hvad der foregår i anerkendelsesfasen, er at begribe den kompleksitet, der her kommer til udtryk. Anerkendelsesprocessens forløb er nemlig personafhængig, da tilblivelsen eller udeblivelsen af retlige sager i altovervejende grad afhænger af individets attributions-tanker. Attributions-tankerne eller årsags-oplevelserne relaterer Felstiner et al. til individets sociale position, herunder uddannelsesniveau, sociale netværk, beskæftigelsesstatus, retlige bevidsthed, tidligere erfaringer med det juridiske system, sprog, etc. (ibid., 633, 635–636). Ud fra dette perspektiv finder Felstiner et al., at evnen til at anerkende et problem afspejler sig i individets tilegnede erfaringer, viden og indsigt samt sociale position. Med andre ord kan selve oplevelsen forstås forskelligt ud fra individets kontinuerligt opsamlede erfaringer. Oplevelsen af en hændelse kan således betragtes som foranderlig, idet denne oplevelse kan ændres over tid i takt med, at individet udvikler sig og får nye kategoriseringsinput.

Uden at benytte sig af Bourdieus sociologiske værktøjer – eller teori om man vil – er Felstiner et al.'s forståelse af denne indledende før-retlige fase således parallel med Bourdieus forståelse af, at selve det at kvalificere eller kategorisere noget som et problem afhænger af individets forståelses- og kategoriseringshorisont baseret på individets kapitalformer og -styrke, samt position i det sociale rum. Hvor Bourdieu (2013) ikke uddyber denne indledende før-retlige fase, understreger Felstiner et al., hvorledes selve opfattelsen og problemet kan være foranderlig over tid, alt efter hvordan individet påvirkes og er modtageligt for påvirkninger fra forskellige aktører i forskellige sociale rum. Sådanne habituelle forståelser ligger dog implicit i hele Bourdieus teoretiske bagkatalog (se fx Bourdieu 1977; 1990).

Skadelidtes sociale position og adressering af et problem

I den anden fase af Felstiner et al.'s problemtransformation udvikler skadelidtes nu anerkendte problem sig til et problem, som skadelidte mener, der kan gøres noget ved (ibid.). Felstiner et al. kalder fasen "adressering" (*blaming*), da det er i denne fase, skadelidte italesætter sine krænkelser til en eller flere problem-mediator(er) og retter sin (an)klage mod en anden juridisk eller fysisk person (skadevolder).⁹ Idet (an)klagen rettes mod specifikke (juridiske) personer afgrænses denne form for problemer fra problemer, der ikke adresseres til specifikke personer, og derved forbliver ubehandlede. Problemadresseringsfasen bygger således implicit på skadelidtes

perspektiv og tager udgangspunkt i, at skadelidte har oplevet et problem, som vedkommende mener, der kan gøres noget ved. Anerkender skadelidte alene problemet uden at adressere en (an)klage, er det ikke muligt at transformere problemet til en retlig sag. Ud fra Bourdieus begrebsapparat afhænger adresseringen af et problem naturligvis af skadelidtes forståelseskategorier og dispositioner.

Felstiner et al. uddyber dog, hvordan anerkendelsesfasen kan udvikle sig forskelligt. Bl.a. kan individets forståelseshorisont og antallet af skadelidende og skadevoldende parter, der er involveret i en sag, ændre sig undervejs. Med baggrund i det amerikanske retssystem giver de som eksempel, at en sag kan gå fra at være et kollektivt søgsmål til at blive en individuel sag, og i processen kan rådgivere og klienter udskiftes. Bourdieu forholder sig ikke eksplicit til dette, men det kan udledes, at sådanne udviklingsmønstre er afhængige af feltstrukturen og de retlige mulighedsbetingelser, de specifikke felter afspejler. Konfliktens parter er dog naturligvis de mest centrale agenter i transformationsprocessen, ligesom de er sagens objekter. Felstiner et al. udtrykker det således: "Their behavior will be a function of personality as it interacts with prior experience and current pressures. Experience includes involvement in other conflicts; contact with reference groups, representatives, and officials; and familiarity with various forms of dispute processing and remedies" (ibid., 640), hvortil de fortsætter: "Personality variables that may affect transformations include risk preferences, contentiousness, and feelings about personal efficacy, privacy, independence, and attachment to justice (rule-mindedness). Both experience and personality are in turn related to social structural variables: class, ethnicity, gender, age". (ibid.). Dette ligger parallelt med Bourdieus retssociologi, hvor personlighed, opfattelser, retlig bevidsthed etc. omveksles via habitus og habituelle dispositioner, og hvor de sociale variable konstateres via forskellige former for kapital. Felstiner et al. er imidlertid ikke kun eksplicitte om, at parternes personligheder og habituelle dispositioner har betydning for transformationsprocessen. De diskuterer også, hvordan parternes relation kan påvirke problemtransformationen. Problemtransformationen kan udvikle sig forskelligt alt efter i hvilken livssfære, de er stødt på hinanden, og i hvilken sfære konflikten er opstået. Deres relative status er også væsentlig i forhold til konfliktens udvikling, og de retlige strategier der vælges, herunder graden af 'fjendtlighed' og hvorvidt relationen har været præget af forudgående konflikter.

De involverede parter tæller også ofte problem-mediatorer. Problem-mediatorer kan ifølge Felstiner et al. bestå af både peers og fagfolk som fx advokater, psykiatere, socialrådgivere, politi, eller fagforeninger. Sådanne problem-mediatorer kan på forskellig vis hjælpe skadelidte med at forstå deres problem og forholde sig til det (ibid., 644-645). Professionelle problem-mediatorer med problemhåndteringserfaring kan ifølge Felstiner et al. udøve deres magt ved bl.a. at definere problemet og udlægge forskellige mål og strategier for at løse problemet (ibid., 642, 644-647). Problem-mediator kan således påvirke, hvordan et anerkendt problem kan udvikle sig til en egentlig (an)klage, og ifølge Felstiner et al. vil problem-mediators bidrag til problemforståelse og -håndtering afhænge af en lang række forhold, herunder

økonomi, personalesammensætning, branding og omdømme forbundet med sagen samt succesraten for at køre en given sag (ibid., 647). I Bourdieus retssociologi er advokaterne (naturligvis) helt centrale aktører i problemtransformationen, da det er dem, der tolker retten i forhold til praksis og hermed retliggør problemer formuleret i hverdagstermer. Det er via rettens kategoriseringsmuligheder, at de kan overtage sagerne fra klienterne og formulere adresseringen i et retligt sprog.

Skadelidtes handlemuligheder og pålæggelse af ansvar for et problem

Efter adresseringsfasen følger den tredje fase: ansvarliggørelsesfasen. Ansvarliggørelse forekommer når individet, der har oplevet og adresseret et simpelt problem, anklager en (juridisk) person for at have forårsaget problemet og kræver en form for erstatning (ibid., 635–636). Anklagen kan potentielt ledes over i andre ikke-retlige problemløsningsalternativer eller forblive uforløst, hvis skadevolder påtager sig skylden. Afviser skadevolder derimod at påtage sig hele eller dele af ansvaret for skadelidtes problem, kan sagen transformeres til en retlig sag ved retlige institutioner. Som i adresseringsfasen argumenterer Felstiner et al. for, at ”kulturen” hos forskellige problem-mediatorer kan påvirke ansvarliggørelsesfasen ved fx at ændre ”ejerskabet” til konflikten (Christie 1977), ændre magtbalancen i kommunikationen mellem advokat og klient, samt ændre form og sprog på de argumenter, der bruges for at understøtte sagen (Felstiner et al. 1981, 647-648, 652). Med henvisning til Parsons (1952) påpeger Felstiner et al., at advokater har en central rolle som gatekeepers til retlige institutioner. Derudover spiller advokater en rolle i selve konfliktløsningen (Felstiner et al. 1981, 645). Bourdieus syn er parallelt hermed, men for Bourdieu er jurister både gatekeepers til det retlige felt i forhold til sagerne, der transformeres hertil, og ligeledes er de kontrollerende overfor nytilkommere, der forsøger at entrere dette felt. Bourdieu og Felstiner et al. er dog enige om, at advokater delvist selv skaber de behov, de tilfredsstiller; de udøver magt over klienterne og har kontrol over processen.

I de retlige konfliktløsningsinstitutioner og særligt ved domstolene kan sager således undergå endnu en transformation, ”because the substantive norms they apply differ from rules of custom or ordinary morality, and their unique procedural norms may narrow issues and circumscribe evidence.” (ibid., 647). Ifølge Felstiner et al. indebærer ”the esoteric nature of court processes and discourse, and the burdens of pretrial procedure”, der hænger sammen med advokaters monopol, at ”the attitude of disputants may be altered by their minimal role in the courtroom and the way they are treated there.” (ibid., 648). Med henvisning til Christie (1977) finder Felstiner et al., at de involverede parter ”ejendom”, dvs. konflikten, bliver ”eksproprieret” af advokater og staten. Herved ligger Felstiner et al. i forlængelse af Bourdieu, der også finder at sager ændres af advokater fra deres oprindelige udgangspunkt for at passe ind i rettens form og sprog. Som Bourdieu finder Felstiner et al. også, at advokater handler forskelligt og laver forskellige typer af retlige strategier alt efter hvilken type klienter, de har med at gøre, dvs. om klienterne er individer eller juridiske personer, og hvilken position de har i det sociale hierarki (ibid.,

646). Ifølge Felstiner et al. transformerer advokater problemer ved at sikre, at klienter får information om valg og konsekvenser, som klienterne ellers ikke ville kende, og ved at “offer a forum for testing the reality of the client’s perspective; help clients identify, explore, organize, and negotiate their problems; and give emotional and social support to clients who are unsure of themselves or their objectives.” (ibid.). Bourdieus fokus på den retlige transformationsfase ligger ved advokaters omdannelse af problemer formuleret i hverdagssprog til juridiske problemer formuleret i juraens sprog. Advokaterne bliver via deres professionelle viden og sprog oversætterne af problemer, der således kan indføres til behandling i det retlige felt og underkastes rettens sprog og form. Felstiner et al. finder ligeledes, at advokater er de væsentligste aktører i transformationen af problemer til retlige sager.

Konklusion

Denne artikel har vist, hvordan Bourdieu centrerer sin retssociologiske forståelse om den retlige transformationsproces, hvor professionelle advokater er med til at oversætte borgernes problemer baseret på ”hverdagens sprog og opfattelser” til rettens sprog og form – og herved skabe et grundlag for det retlige felts arbejde og arbejdsdeling. I sin forståelse af den retlige transformationsproces er Bourdieu tydeligt inspireret af samtidens retssociologiske fokus på, hvordan sociale problemer og uretfærdighedsfølelser kunne omdannes til juridiske problemer, der blev overtaget af professionelle advokater og i sidste ende kunne føres ved retlige konfliktløsningsinstitutioner, særligt ved domstolene. Ved at læse Bourdieus retssociologiske referencer til det centrale *Law and Society*-temanummer om den før-retlige transformationsproces og særligt Felstiner et al. (1981) bliver det (ikke overraskende) tydeligt, hvordan både Bourdieu og Felstiner et al. ser på retlige problemer som produkter af sociale og historiske processer med forskellige aktører, der kan italesætte problemer og påvirke transformationsprocessen alt efter deres respektive positioner i det sociale rum. Både Bourdieu og Felstiner et al. forstår de simple problemer som sociale konstruktioner, der opstår i andre sfærer end rettens, hvor det – alt efter de involverede individers kategoriseringer, dispositioner og udsyn – kan omformes til retlige problemer, som oftest medieret via professionelle retsmyndige. Den retlige transformation er således afhængig af de retlige mulighedsbetingelser, der er indlejret i retskilder, retssproget, retsformen og det retlige felts autonomi og specifikke felthistorik.

Samlæsningen af Felstiner et al. (1981) og Bourdieu (2013) understreger den relative betydning af individets habituelle dispositioner og den givne situation i specifikke sociale rum for mulighederne for at et problem formuleret i hverdagstermer kan transformeres til et retligt problem og i sidste ende evt. ende som en sag ved juridiske konfliktløsningsinstitutioner, særligt ved domstolene. Hvor Bourdieu ikke i nævneværdig grad uddyber den før-retlige fase, er Felstiner et al. helt eksplicitte vedrørende den kronologiske, lineære problemtransformation via de tre før-retlige faser, anerkendelses-, adresserings- og ansvarliggørelsesfasen. Felstiner et al. diskuterer, hvordan det relationelle mellem de involverede parter og det kontekstuelle

i forhold til konflikten har betydning i de forskellige faser. Derimod tilføjer de ikke deres analytiske ramme et større teoretisk perspektiv. På tilsvarende vis inkluderer Bourdieu heller ikke i nævneværdig grad skadelidtes sociale position i det sociale rum, sociale kapital, retlige bevidsthed og generelle forståelseshorisont og kategoriseringsmuligheder i sit forskningsprogram for retten – selvom det ligger i hele hans videnskabelige bagkatalog. Bourdieu bliver dog ganske eksplicit, når det vedrører de hierarkier og homologier, der skaber mulighedsbetingelserne for retlige og ikke-retlige handlinger og strategier. Idet Bourdieus ærinde er at diskutere institutionaliseringen af rettens kraft, lader han analyseudkastet af selve den retlige transformationsproces være relativt implicit. Derfor kan man foranlediges til at antage, at Bourdieu går fra en forholdsvis simpel før-retlig fase til den retlige fase, hvor sagen er blevet anerkendt, adresseret og hvor en modpart er ansvarliggjort og sagen er under behandling ved domstolene. Men ved at samlæse Bourdieu med en af hans væsentligste kilder, Felstiner et al., bliver den før-retlige fases kompleksitet og signifikans synlig – også i Bourdieus retssociologi.

Annette Olesen, Lektor, Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet, Fibigerstræde 13, 9220 Aalborg, aol@socsci.aau.dk
 Ole Hammerslev, Professor, Juridisk Institut, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense, ohv@sam.sdu.dk

Noter

- ¹ Som en lille indskydelse kan det bemærkes, at Derrida i 1989 var keynote speaker på et symposium på Cardozo Law School. Titlen på Derridas forelæsning var "The Force of Law: The 'Mystical Foundation of Authority'" (Derrida 1992).
- ² Retssociologien (og -filosofien) har ofte taget udgangspunkt i, at retten kan forstås både som en intern analyse af normer for at finde gode retlige argumenter og som ekstern analyse af, hvordan retten opstår og virker i samfundet (se fx Weber 1977, 1978; Habermas 1996; Ross 1966; Banakar 2003; Hammerslev & Madsen 2013).
- ³ Dette er en klassisk retssociologisk pointe baseret på Marx' skrifter om retten (Hunt 1993).
- ⁴ Det kan indskydes, at Bourdieu andre steder i sit forfatterskab diskuterer, hvordan professioner er historiske produkter opstået i konkurrence mellem forskellige grupper af serviceudbydere (se særligt Bourdieu & Wacquant 1992, 242).
- ⁵ (Abel 1988, 1989) undersøgte udviklingen af advokater primært i USA, England og Wales ud fra professionens forsøg på at lukke sig socialt ved at kontrollere adgangen til markedet. Abel fokuserede på, hvor succesfulde advokater var til at kontrollere adgangen til professionen (produktion af producenter), samt hvor god professionen var til at kontrollere konkurrencen inden for professionen (produktion for producenter).

- ⁶ Forudberegnelighed er et helt centralt retssociologisk begreb, der blev anvendt af blandt andre Weber (1978), Durkheim (1984) og Luhmann (1993) i deres beskrivelser af rettens rolle for modernitetens fremvækst og rettens funktion til at kommunikere normative forventninger over tid.
- ⁷ Vi anvender Bourdieus begreb ”problemer udtrykt i hverdagstermer” (2013, 406), som den fælles betegnelse for de sociale, økonomiske, helbredsmaessige, etc. problemer, individer kan opleve i deres dagligdag.
- ⁸ Betegnelsen skadelidte dækker i nærværende artikel over individer, som har et problem, der ud fra specifikke forudsætninger kan udvikle sig til fx en formueretlig, offentlig retlig eller strafferetlig sag.
- ⁹ Skadevolder-betegnelsen er i denne artikel defineret som de fysiske eller juridiske personer, som skadelidte betragter som ansvarlige for et givent problem.

Referencer

- Abel, Richard L. 1974. “A Comparative Theory of Dispute Institutions in Society.” *Law & Society Review* 8 (2):217-347.
- Abel, Richard L. 1981. “Toward a political economy of lawyers.” *Wisconsin Law Review* 1981 (5):1117.
- Abel, Richard L. 1988. *The Legal Profession in England and Wales*. Oxford: Basil Blackwell.
- Abel, Richard L. 1989. *American Lawyers*. Oxford: Oxford University Press.
- Arnholtz, Jens, & Ole Hammerslev. 2013. “Transcended power of the state: the role of actors in Pierre Bourdieu's sociology of the state.” *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 14 (1):42-64.
- Banakar, Reza. 2003. *Merging Law and Sociology: Beyond the Dichotomies in Socio-Legal Research*. Glienicke/Berlin: Galda + Wilch Verlag.
- Barton, Allen, & Saul Mendlovitz. 1960. “The experience of injustice as a research problem.” *Journal of Legal Education* 13 (1):24-39.
- Best, Arthur, & Alan R. Andreasen. 1977. “Consumer Response to Unsatisfactory Purchases: A Survey of Perceiving Defects, Voicing Complaints, and Obtaining Redress.” *Law & Society Review* 11 (4):701-742.
- Black, Donald. 1976. *The behavior of law*. New York: Academic Press.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1986. “La force du droit: Eléments pour une sociologie du champ juridique.” *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 64:3-19.
- Bourdieu, Pierre. 1987. “The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field.” *Hastings Law Journal* 38:814-853.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 1996. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Cambridge: Polity Press.

- Bourdieu, Pierre. 1997. *Men hvem skabte skaberne?* København: Akademisk Forlag.
- Bourdieu, Pierre. 2005a. "From the King's House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field." In *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, edited by Loïc Wacquant, 29-54. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 2005b. "The Mystery of Ministry: From Particular Wills to the General Will." In *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, edited by Loïc Wacquant, 55-63. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 2010. "Modstridende interesser i staten." *Praktiske Grunde – Nordisk tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab* (1-2):121-134.
- Bourdieu, Pierre. 2012. *On the State: Lectures at the Collège de France 1989-1992*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 2013. "Rettens kraft. Brudstykker til en sociologi om det retlige felt." In *Retssociologi*, edited by Ole Hammerslev & Mikael Rask Madsen. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, Pierre, & Loïc Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cain, Maureen, & Alan Hunt. 1979. *Marx and Engels on Law*. London: Academic Press.
- Christie, Nils. 1977. "Konflikt som eiendom." *Tidsskrift for retsvæsen* 113.
- Coats, Daniel R., & Steven Penrod. 1981. "Social psychology and the emergence of disputes." *Law & Society Review* 15 (3-4):655.
- Cohen, Antonin, & Antoine Vauchez. 2007. "Introduction: Law, Lawyers, and Transnational Politics in the Production of Europe." *Law & Social Inquiry* 32 (1):75-82.
- Collins, Hugh. 1984. *Marxism and Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Collins, P. M. 2018. "Reputational Rankings of Peer-Reviewed Law Journals: A Survey Approach." *Ps-Political Science & Politics* 51 (2):377-386.
- Currie, Ab. 2007. "Civil Justice Problems and the Disability and Health Status of Canadians." *Journal of Law and Social Policy* 21:31-48.
- Derrida, Jacques. 1992. "Force of Law: The 'Mystical Foundation of Authority'." In *Deconstruction and the Possibility of Justice*, edited by Drucilla Cornell et al., 3-67. New York: Routledge.
- Dezalay, Yves, & Bryant G. Garth. 1996. *Dealing in Virtue: International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Field*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dezalay, Yves, & Bryant G. Garth. 2002. *The Internationalization of Palaces War: Lawyers, Economists, and the Contest to Transform Latin American States*. Chicago: University of Chicago Press.
- Durkheim, Emile. 1984. *The Division of Labour in Society*. London: Macmillan Press.
- Ewick, Patricia, & Susan S. Silbey. 1998. *The common place of law: stories from everyday life*. Chicago: University of Chicago Press.

- Felstiner, William L. F. 1974. "Influences of Social Organization on Dispute Processing." *Law & Society Review* 9 (1):63-94.
- Felstiner, William L.F., Richard L. Abel, & Austin Sarat. 1981. "The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming ..." *Law & Society Review* 15 (3/4):631-654.
- Foucault, Michel. 2002. *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*. Helsingør: Det lille Forlag.
- Galanter, Marc. 1974. "Why The 'Haves' Come Out Ahead: Speculations On The Limits Of Legal Change." *Law and Society Review* 9 (1):95-160.
- Genn, H., & A. Paterson. 2011. *Paths to justice. Scotland: What people in Scotland think and do about going to law*. Oxford: Hart Publishing.
- Genn, Hazel. 1999. *Paths to Justice: What people do and think about going to law*. Oxford: Hart Publishing.
- Grossman, J. B., & D. M. Trubek. 1981. "Special Issue On Dispute Processing And Civil Litigation - From The Editors." *Law & Society Review* 15 (3-4):395.
- Grossman, Joel B., & Austin Sarat. 1975. "Litigation in the Federal Courts: A Comparative Perspective." *Law & Society Review* 9 (2):321-346.
- Gulliver, P. H. 1969. "Introduction: case studies of law in non-Western societies." In *Law in Culture and Society*, edited by L Nader, 11-23. Chicago: Aldine.
- Habermas, Jürgen. 1996. *Between Facts and Norms*. Cambridge: Polity Press.
- Hammerslev, Ole, & Mikael R. Madsen. 2006. "Introduction: Pierre Bourdieu: from law to legal field." *Retfærd. Nordic Journal of Law and Justice* 29 (3):1-5.
- Hammerslev, Ole, & Mikael Rask Madsen. 2013. "Introduktion." In *Retssociologi*, edited by Ole Hammerslev & Mikael Rask Madsen, 13-31. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hunt, Alan. 1993. *Explorations in Law and Society*. London/New York: Routledge.
- Hunt, Alan, & Gary Wickham. 1994. *Foucault and Law: Towards a Sociology of Law as Governance*. London: Pluto Press.
- Kelsen, Hans. 1960. *Reine Rechtslehre: Mit einem Anhang: Das Problem der Gerichtigkeit*. 2nd ed. Wien: Franz Deuticke.
- Lenoir, Remi. 2006. "Pierre Bourdieu and the Law: An Intellectual and Personal Encounter." *Retfærd* 114 (3).
- Luhmann, Niklas. 1981. *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. Reprint.
- Luhmann, Niklas. 1985. "The Self-Reproduction of Law and its Limits." In *Dilemmas of Law in the Welfare State*, edited by Gunther Teubner, 111-127. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luhmann, Niklas. 1993. *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Mather, Lynn, & Barbara Yngvesson. 1981. "Language, audience, and the transformation of disputes." *Law & Society Review* 15 (3-4):775.

- Merry, Sally Engle. 1990. *Getting justice and getting even: legal consciousness among working-class Americans*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miller, Richard E., & Austin Sarat. 1980. "Grievances, Claims, and Disputes: Assessing the Adversary Culture." *Law & Society Review* 15 (3/4):525-566.
- Nader, Laura, & Harry F. Todd. 1978. "Introduction: the disputing process." In *The Disputing Process—Law in Ten Societies*, edited by Laura Nader & Harry F. Todd, 1-40. New York: Columbia University Press.
- Olesen, Annette & Ole Hammerslev. 2020 "Den komplekse før-retlige fase: Transformationen fra et socialt problem til en retlig sag." *Retfærd. Nordisk juridisk tidsskrift*. 164/1, 11-28.
- Parsons, Talcott. 1952. "A Sociologist Looks at the Legal Profession." In *Essays in Sociological Theory*, 370-385. New York: The Free Press.
- Ross, Alf. 1966. *Om ret og retfærdighed. En indførelse i den analytiske retsfilosofi*. København: Nyt nordisk forlag Arnold Busck.
- Savelsberg, J. J., S. D. Liu, C. Seron, T. Halliday, C. Morrill, & S. Silbey. 2016. "Discussion Law & Society Review at Fifty: A Debate on the Future of Publishing by the Law & Society Association." *Law & Society Review* 50 (4):1017-1036.
- Schwartz, Richard D., & James C. Miller. 1964. "Legal Evolution and Societal Complexity." *American Journal of Sociology* 70 (2):159-169.
- Silbey, Susan S. 2005. "After Legal Consciousness." *Annual Review of Law and Social Science* 1:323-368.
- Snyder, Francis G. 1981. "Anthropology, Dispute Processes and Law: A Critical Introduction." *British Journal of Law and Society* 8 (2):141-180.
- Spitzer, Steven. 1983. "Marxist Perspectives in the Sociology of Law." *Annual Review of Sociology* 9 (1):103-124.
- Terdiman, Richard. 1987. "Translator's Introduction." *Hastings Law Journal* 38:805-813.
- Weber, Max. 1977. *Critique of Stammler*. New York: Free Press.
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

”Le droit communautaire – c’est moi !”

Statsmonopol, national ret og euro-integrationisme
i tiden efter Danmarks indtræden i EF

Magnus Esmark

“Le droit communautaire – c’est moi !” – State monopoly, national law and euro-integrationism in the time following the Danish accession to the EC. The Danish accession to the European Communities 1973 provides – together with the cases of Ireland and the UK – a first example of how more than 20 years of accumulated legal canon from the EC could be integrated *en bloc* into the national legal spaces. Community law, constructed as a legal form *sui generis* on the European legal field during the 1950s and 1960s, contain fundamental, legal-logical discrepancies to national law. Moreover, few legal actors in Denmark had practical knowledge within the area, leaving them prone to considering this new form of law a threat to their old positions in the legal field. In this article, I will show how the traditional symbolic hierarchies in Danish law were amalgamated following the accession in a process where the central administration won terrain relative to practitioners and judges concerning the right to define community law in Denmark.

Keywords: European law, transnational fields, judges, state, European Union

Indledning

Hvordan integrerer man over én nat et regelkorpus på titusinder af sider i et nationalt retssystem?¹ Og hvordan håndterer man modsætninger mellem et nationalt retssystem og de juridiske logikker, der er udviklet i et såkaldt *sui generis* retssystem mellem seks andre stater over to årtier? Da Danmark blev medlem af EF i 1973, var netop disse spørgsmål aktuelle for deltagerne i det juridiske felt. *Én ting* var den formelle implementering af EF-forskrifter, dvs. ændringer i dansk lovgivning og indførslen af nye love, således at Danmark overholdt traktatgrundlaget og en lang række direktiver og forordninger. Dette arbejde blev udført grundigt allerede inden indmeldelsen af ”Udvalget vedrørende Danmarks forhold til de Europæiske Fællesskaber” bestående af højtplacerede embedsfolk fra en lang række ministerier. *En anden ting* var imidlertid disse reglers virke i det praktiske retsliv. Stort set ingen danske jurister havde erfaring med – hvis overhovedet kendskab til – EF-reglerne og deres anvendelse.

Danmarks indmeldelse i 1973 var altså ikke bare et spørgsmål om formel optagelse. Det var også et spørgsmål om faktisk at importere de særlige retsbegreber,

der eksisterede på europæisk plan, ind i det danske retsliv blandt advokater, dommere og funktionærer i den offentlige administration. Denne anderledes, europæiske retsopfattelse stod på mange måder i opposition til den traditionelle, danske retsopfattelse, og den udfordrede således potentielt mange af de etablerede magtpositioner i det juridiske felt i Danmark. Derfor blev EF-retten indhold og anvendelsesområde genstand for kampe i det juridiske felt efter Danmarks indmeldelse.

Det juridisk-politiske kernebegreb i EF-retten – 'integration' – har i dag (i hvert fald blandt jurister) en ganske særlig betydning, der er oparbejdet gennem mange år, både på nationalt og europæisk plan. I 1960'erne var begrebet dog langt fra så veletableret, som det er i dag, og der var et langt større mulighedsrum for, hvad integration kunne betyde. Inden Danmarks indmeldelse i EF kunne danske jurister således også kigge på mere typiske internationalretlige strukturer som EFTA, hvor staterne alene forpligtede sig til at overholde bestemt toldregler over for de andre medlemslande, men i øvrigt hjemme måtte implementere, som de fandt bedst. Eller den ganske uformelle nordiske lovharmonisering, blandt andet drevet frem af de Nordiske Juristmøder, der faciliterede harmonisering af alt fra købelove til arbejdsløshedsregler på frivillig og uforpligtende basis for hvert enkelt land (Tamm 1972). På baggrund af dette samarbejde forsøgte man at stifte Nordek,² der i formål mindede om EF, men med et mindre institutionelt fundament og derved et mere velkendt, mellemstatsligt præg. Andre eksempler, som Danmarks engagement i Europarådet, kunne føjes til.

Pointen er, at der blandt danske jurister ikke var noget klart svar på, hvad det betød at harmonisere og integrere lovgivning på tværs af stater, for de kunne pege på mange forskellige måder at gøre det på. Fælles for disse var dog, ganske væsentligt, at de ikke brød fundamentalt med, hvordan man tænkte retten i Danmark. De fleste jurister kunne derfor nøjes med at være bekendte med dansk ret og juridisk metode, fordi de forskellige internationale harmoniseringsinitiativer ikke greb direkte ind i den juridiske praksis internt i landet. Formuleret i juridiske termer fandt Danmarks internationalretlige forpligtelse alene anvendelse på Danmark som stat, men havde ikke retsvirkning for, og kunne ikke påkalde af, de enkelte borgere. Sagt på en anden måde udgjorde ingen af disse lovharmoniseringskomplekser nogen trussel mod de eksisterende hierarkier i det juridiske felt i Danmark.

I denne artikel vil jeg undersøge, hvordan EF-retten, netop i kraft af at indeholde en logisk konflikt (i juridisk forstand) til national ret, blev en sådan trussel mod de traditionelle symbolske hierarkier i dansk ret. Ved dels at bygge på en anderledes *idé* om retten og samtidig være bakket op af 20 års akkumuleret praksis og magtfulde EF-institutioner åbnede EF-retten således et rum for social differentiering mellem den nationale juridiske kapital henholdsvis en ny, europæiseret juridisk kapital. En udvikling, der ikke kan spores for så vidt angår de andre retlige harmoniseringstiltag, Danmark deltog i på denne tid.

I det følgende vil jeg først vise, hvordan EF-retten i form af juridisk "euro-integrationisme" i sin anderledes juridiske logik indebærer en konflikt med national ret og derved kunne åbne op for en ny type juridisk kapital. Efter dernæst at gennemgå

min datakonstruktion vil jeg i tre afsnit vise, hvordan forskellige aktører og grupper af aktører forholdt sig til EF-retten i årtiet efter Danmarks indmeldelse. Først vil jeg gennemgå, hvordan nogle bestemte statslige aktører tidligt etablerer et forspring foran andre aktører og derved relativt dominerer den danske fortolkning af fællesskabsretten. Derefter vil jeg vise, hvordan dommerne og til dels advokaterne tilsvarende tabte terræn. I et sidste afsnit vil jeg vise, hvordan etableringen af Juridisk Specialudvalg på institutionelt niveau sikrede statslige aktører fra centraladministrationen (særligt justitsministeriet) et næsten definitionsmonopol på fællesskabsrettens anvendelse i Danmark og *de facto* afmonterede fællesskabsretten i euro-integrationistisk forstand.

Euro-integrationisme og det europæiske juridiske felt

Hvordan opstod europaretten som en selvstændig, juridisk disciplin i modsætning til national ret?³ En række studier har fra et retssociologisk perspektiv stillet spørgsmålstegn ved de grundlæggende, europaretlige logikker, der i mere traditionelle juridiske studier blot lægges til grund. Disse studier udgør det empiriske bagtæppe for nærværende artikels undersøgelse af denne specifikt europæiske retsform, som jeg herefter vil benævne 'euro-integrationisme', og beskæftiger sig overordnet set med dannelsen af et transnationalt, europæisk juridisk felt.

Paris-traktaten i 1951 grundlagde den Europæiske Kul- og Ståunion som et mellemstatsligt handelssamarbejde. I 1957 tilføjede Rom-traktaterne Det Europæiske Atomenergifællesskab (Euratom) og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab (EØF) til samarbejdet mellem 'de seks' oprindelige medlemsstater Frankrig, Holland, Belgien, Luxembourg, Vesttyskland og Italien. I juridisk forstand var disse samarbejder langt hen ad vejen ikke meget anderledes end almindelige internationale traktater. Dette skulle imidlertid ændre sig i løbet af 1950erne og 1960erne gennem en koordineret indsat fra højtplacerede funktionærer og dommere i EF-systemet, professorer tilknyttet de 'europæiske' universiteter samt politikere og lobbyister med interesse i tiltagende tættere europæisk samarbejde.

Som allerede berørt i indledningen har internationale traktater traditionelt set alene stater som retssubjekter, dvs. at kun stater kan forpligte sig i henhold til disse. Mellem staterne er det ikke unormalt at have en domstolsmekanisme, der kan afgøre, om stater lever op til disse forpligtelser (fx Den Internationale Domstol i Haag), men dette vil ikke være en sag for landenes borgere, ligesom internationale traktater i udgangspunktet ikke vil berøre national lovgivning eller retspraksis. Udviklingen af fællesskabsretten er imidlertid et væsentligt skifte væk fra dette udgangspunkt, og denne udvikling danner grundlaget for fællesskabsrettens meget anderledes betydning for de nationale juridiske magtforhold.

Centralt for dannelsen af denne særlige 'europaret' står etableringen af et *europæiske juridisk felt* (Cohen 2011; Cohen og Vauchez 2007). En række aktører samlede sig i 1950erne og 1960erne om en bevidst opbygning af professionelle netværk, konferencer og en videnskabelig, europaretlig forskningslitteratur, der gradvist etablerede et egentlig transnationalt felt. Dette begyndende felt var samtidig

udgangspunkt for en opbygning af stærkere europæiske institutioner, både i Parlamentet, men særligt i Kommissionen og i form af EF-Domstolen.

Fra i begyndelsen at være en relativt ukendt domstol nærmest uden nogle sager og meget lidt anerkendelse, voksede EF-Domstolen hen over 1960'erne til at være betydningsfuld og anerkendt som en central motor i udviklingen af det europæiske samarbejde. Dette skete blandt andet ved at forskellige aktører (ofte domstolens egne dommere) skrev juridiske forskningsartikler om dens praksis og publicerede i juridiske fagtidsskrifter, senere også tidsskrifter specialiseret i fællesskabsret. På den måde fik den juridiske litteratur en central rolle i at udvikle EF-retten ved at opbygge den præmis, at der overhovedet var en EF-ret at beskæftige sig videnskabeligt med (Schepel og Wesseling 1997; Mudge og Vauchez 2012). På samme måde organiserede disse aktører en gradvis samling af definitionsret hos EF-Kommissionens *Service Juridique*, der under ledelse af franskmænden Michel Gaudet i tiltagende større omfang udøvede indflydelse på de politiske processer i EF og formede den bredere forståelse af de juridiske forpligtelser, traktatgrundlaget medførte (Jacqué 2013; Bailleux 2013a, 2013b). Samtidig etableredes konferencer og netværk, hvor både forskere og praktikere (herunder dommere) mødtes og diskuterede EF-rettens status og udvikling (Bailleux 2010; Vauchez 2015). Dette europæiske juridiske felt bliver typisk karakteriseret som et *champ faible* med en flydende afgrænsning over for politiske og økonomiske magtfelter på både nationalt og transnationalt niveau (Dezalay 2013; Mudge og Vauchez 2012; Vauchez 2008b), hvor jurister griber ind i politiske beslutninger, og hvor politikere universaliserer deres politik gennem rettens sprog og form (Vauchez 2015; Vauchez og de Witte 2013; Cohen 2011).

Det europæiske juridiske felt dannede rum for udviklingen af en central og for denne artikel afgørende triade af juridiske begreber: *Direkte effekt*, *forrang* og *præjudicielle referencer*. De to førstnævnte er bundet op på de to domme fra EF-Domstolen *Van Gend en Loos* (1963) og *Costa v. ENEL* (1964), hvor Domstolen først fastslår at traktatbestemmelser under nogle omstændigheder kan påkalde af borgere foran nationale domstole og således finde direkte anvendelse i medlemsstaterne, dernæst fastslår at hvis en EF-regel er i modstrid med en national regel, vil den nationale regel altid skulle om- eller bortfortolkes til fordel for EF-reglen. Hvor man i traditionelle juridiske studier alene betragter disse to domme som afgørende i sig selv, har Vauchez (2010) og Rasmussen (2014) vist, hvordan der var tale om en koordineret indsats i feltet, hvor en lang række praktikere, forskere og endda dommere fra EF-Domstolen selv på konferencer diskuterede nødvendigheden af netop disse to domme. Dette foregik både i tiden op til dommenes afsigelse, ligeså vel som deres betydning blev ”klarlagt” i den juridiske forskningslitteratur efterfølgende. Hele processen er således et nærmest typisk eksempel på *l’effet de théorie*, hvor euro-juristerne ”producere[r] de effekter, som de giver indtryk af at beskrive.” (Hammerslev 2008, 161).

Den afgørende forbindelse mellem de nationale domstole, der til daglig skulle pådømme sager om EF-ret i henhold til disse to principper blev etableret af det

tredje led, der allerede var formelt etableret i traktatgrundlaget, men som fik tillagt en mere eksplicit rolle som en del af 'motoren' i det europæiske integrationsprojekt. Gennem disse præjudicielle referencer skulle nationale domstole, når de var i tvivl om den rette fortolkning af en EF-regel, udskyde sagens afgørelse og sende et spørgsmål til EF-Domstolen, der derefter ville komme med den korrekte fortolkning, uden dog at afgøre sagens materielle indhold. Ved at etablere denne procedurermæssige mekanisme i kontekst af et større juridisk-politisk projekt om *integration-through-case-law* skulle EF-Domstolen i en såkaldt 'juridisk dialog' med de nationale domstole indtage en afgørende rolle i at drive den europæiske integration fremad (Vauchez 2008a). På den måde kunne domstolssystemet altså omgå de nationale regeringer (der som nævnt traditionelt vil have monopol på staternes internationale forpligtelser) og de nationale parlamenter, der normalt vil have monopol på lovgivning, men som nu kunne se sig bortfortolket af en simpel byretsdommer.

Denne *triangle magique* er altså afgørende for at etablere EF-retten som en selvstændig og magtfuld retsform (Vauchez 2013, 214). Den er kernen i et juridisk integrationsprojekt, hvor udviklingen drives af domstole og advokater snarere end diplomater og politikere. Men denne juridiske 'euro-integrationisme' står netop derfor også i en, på juridiske præmisser, juridisk-logisk modsætning til den måde, man traditionelt set tænker national dansk ret.

Direkte effekt bryder med den såkaldte dualistiske opfattelse i dansk ret, hvor internationale traktater indgået af den danske regering aldrig kan finde anvendelse direkte af eller mod enkeltpersoner, men alene har den danske stat som retssubjekt. *Forrang* lader enhver retsakt udstedt af EF gælde frem for selv den danske grundlov, og bryder derfor med det danske retskildehierarki, hvor enhver juridisk autoritet og legitimitet i sidste ende føres tilbage til grundloven.⁴ Til sidst giver systemet med *præjudicielle referencer*, hvor en national domstol spørger EF-Domstolen om den rette fortolkning af en fællesskabsretsakt, domstolene en langt mere central plads i retsudviklingen, end de ellers har haft i dansk retskultur. Hvor de traditionelt har været henvist til at fortolke lovgivning uden at udvikle retstilstanden (en rolle, der helt overlades til folketetinget), får de danske domstole nu en omvej til at underkende dansk lovgivning som værende i modsætning til EF-retten, samt til at fortolke på de danske implementeringer af EF-retten, uden at folketetinget kan intervenere.

I Europa har man altså konstrueret en ganske særlig idé om fællesskabsretten som en ny type jura, der hverken er traditionel national eller international ret. Triaden direkte effekt-forrang-præjudiciel reference indeholder på den ene side det dogmatiske grundlag for EF-rettens dominans over national ret, men indgår netop derfor også i en konflikt med denne. Det er en særlig retsform, der ikke kan passes ind i et eksisterende, juridisk begrebsapparat, fordi dens fortolkningsmetoder og begreber er anderledes. Netop derfor udfordrer den de nationale juridiske aktører, der gennem 'kendskab' til national ret (akkumuleret juridisk kapital) besidder stærke positioner til at 'tale retten'. Viden om national ret risikerer at blive devalueret, hvis national ret i tide og utide må vige for fællesskabsretten.

Det er imidlertid ikke kun en *idé*, der bliver importeret. Bourdieu beskriver, hvordan "[t]he juridical canon [*summen af retspraksis, lovgivning, juridiske artikler etc.*] is like a reserve of authority providing the guarantee for individual juridical acts in the same way a central bank guarantees currency" (Bourdieu 1987, 823). Den *europæiske* kanon er en tilsvarende garanti for de, der påstår at tale EF-retten. Danmarks indmeldelse indebærer således ikke bare en formel anerkendelse af et regelkorpus' gyldighed i Danmark, men inddrager derudover en lang række nye institutioner og akkumuleret ekspertise (særligt Kommissionen og dennes *Service Juridique* samt EF-Domstolen) i kampen i det danske juridiske felt.

Det er denne kombination af et *internt* element, altså den juridiske modsætning mellem nationale og europæiske fortolkningsmetoder og retskildehierarkier henholdsvis et *eksternt* element, altså inklusionen af nye, magtfulde institutioner og aktører, der danner grundlag for åbningen af et nyt socialt rum, hvor den juridiske kapital, der ellers har kunnet forstås i bestemt ental, nu som en specifik *national* juridisk kapital står i modsætning til en *europæisk* juridisk kapital. Europæiseringen af dansk ret er i dette perspektiv ikke så meget et spørgsmål om dannelsen af helt nye magtstrukturer. Det er snarere et spørgsmål om, at en europæisk idé om retten (manifestet i forskningslitteraturen) støttet af europæiske institutioners produktion af afgørelser og lovtekster giver nogle nationale aktører mulighed for at importere denne nye kapitalform ind i det eksisterende juridiske felt og på den måde tilføjer en ny akse, aktører her kan placere sig på. Men væsentligt tager denne placering udgangspunkt i de allerede eksisterende strukturer og hierarkier, der eksisterer i dansk ret.

Netop at europæiseringen er en kamp i et socialt rum og ikke et simpelt spørgsmål om rent formelt at vedtage EF-rettens gyldighed ved en tiltrædelseslov er blevet påpeget i en række studier. Eksempelvis peger Jaremba (2016) på, at polske dommere bevidst undgår at anvende EU-retlige regler pga. manglende kendskab. Lidt bredere har Mayoral, Jaremba og Nowak (2014), baseret på data fra Spanien, Tyskland, Polen og Holland, vist, hvordan dommeres karriereveje, alder og andre variable påvirker deres forståelse af deres egen rolle ift. EU-retten og dens anvendelse. Der er altså forskel på om EF-retten 'gælder' i formel, juridisk forstand, eller om den faktisk finder anvendelse i den form, man forestiller sig den i de europæiske institutioner. Der er tale om en konkret social kamp i en national kontekst, hvor graden og karakteren af europæiseringen bliver afgjort i praksis. Emnet for resten af nærværende artikel er således, hvordan kampen i dette rum udspiller sig i årtiet efter Danmarks indmeldelse, og hvordan den influerer det symbolske hierarki i dansk ret.

Konstruktion af data

Udgangspunktet for undersøgelsen er en gennemgang af den måde, typer af juridisk kapital fordeler sig i Danmark fra midten af tresserne til slutningen af halvtredserne. Som proxy for denne kapitalstruktur har jeg opgjort bidrag til den juridiske litteratur i Danmark i perioden 1965-79. På denne måde kan man på kryds og tværs opgøre,

hvor stærkt forskellige stillingstyper, institutioner og enkeltpersoner står (se for en lignende men mere nuanceret tilgang Christensen 2019). Da artiklen præsenterer *work in progress* har jeg ikke medtaget alle danske tidsskrifter, men alene Ugeskrift for Retsvæsen samt til dels Nordisk Tidsskrift for International Ret. Givet Ugeskriftets overordentligt centrale rolle i dansk jura er det min opfattelse, at det alligevel giver et fyldestgørende indblik.

Hvorfor tage det praktiske udgangspunkt i forskningslitteraturen *om jura*? I det retlige felt eksisterer der en flydende overgang mellem praktik og teori, hvor *for det første* 'retsvidenskaben' langt hen ad vejen er holdninger til, hvad gældende ret er og/eller bør være, hvor *for det andet* alle dele af det retlige felt, ikke bare forskere, men også advokater, dommere og offentlige funktionærer, på lige vilkår kan bidrage til den juridiske debat, og hvor *for det tredje* der er så udbredt en cirkulation mellem de forskellige ansættelsestyper, at man ikke helt firkantet kan kategorisere hver enkelt aktør efter dennes aktuelle ansættelse. Et kvantificeret overblik over hvem der bidrager til forskellige dele af denne debat kan derfor fortælle noget om, hvem der besidder større eller mindre mængder af juridisk kapital inden for et givent område. Jeg antager her, at mange bidrag inden for et område enten er direkte *udtryk* for meget kapital, eller *udtryk* for en *opbygning* af kapital – og derfor uanset hvad kan bruges som en proxy for en kapitalstærk position.

Interviewpersoner er udvalgt med udgangspunkt i opgørelsen og forskningslitteratur, der giver et overblik over de mest centrale producenter af juridisk viden. Med disse som udgangspunkt har jeg gennem traditionel sneboldsmetode opsporet yderligere interviewpersoner, og har foreløbigt foretaget syv semi-strukturerede interviews. Muligheden for indsamling af interviewdata begrænses desværre af, at den undersøgte periode ligger cirka et halvt århundrede tilbage, hvorfor mange centrale aktører ikke længere er i live. Dette gør sig særligt gældende blandt dommerstanden, hvor det kun har været muligt at kontakte én daværende dommer, der imidlertid ikke ønskede at lade sig interviewe.

Som et sidste element har jeg inddraget trykt domspraksis fra de danske domstole, hvor EF-retten er anvendt. Denne del af mine data besidder den svaghed, at der ikke findes en samlet oversigt over dansk retspraksis. Man må derfor forlade sig på den lige nu mest omfattende domsdatabase, udgivet af den private virksomhed Karnov Group A/S. Deres udvalg og indeksering af domme er således allerede en konstruktion af retten og et bud på, hvilke domme der er vigtige (og som bliver trykt), og hvilke der ikke er (og som derfor ikke bliver trykt). I dette tilfælde er dataindsamling imidlertid 'det muliges kunst' så længe der ikke er fri adgang til dansk domspraksis.

Statens kapitalakkumulation

På grund af statens særlige rolle i optagelsesprocessen har mange statsansatte aktører en mulighed for at gøre sig bekendt med fællesskabsretten tidligere end andre danske jurister. Det drejer sig naturligvis først og fremmest om folk i udenrigstjenesten, hvor fx EF-ambassadør Gunnar Riberholdt efter at have spillet en central

rolle i optagelsen underviste på mange af Justitsministeriets og DJØFs kurser, der introducerede danske advokater og dommere til EF-retten i praksis. Men det var ikke bare enkelte personers erfaringer fra deres eget arbejde. I centraladministrationen organiserede man tidligt et program, hvor man i 1972 havde sendt 29 embedsfolk på efteruddannelse ved velrenommerede europaretlige universiteter (Udvalget vedrørende Danmarks forhold til de Europæiske Fællesskaber 1972, 265). I årene umiddelbart efter optagelsen får mange statsansatte aktører også en tilsvarende mulighed for at samle viden enten som ansatte ved den danske stats repræsentation i Bruxelles eller som ansatte direkte i EF-systemet – særligt i Kommissionen, ved Domstolen og i mindre grad ved Parlamentet.

I kampen om tidligt at etablere viden og autoritet på området havde aktører i dele af staten altså et forspring i forhold til andre grupper af jurister. Dette afspejler sig også i den nationale produktion af forskningsartikler om EF-ret, hvor ansatte i centraladministrationen og EF aftegner sig for en væsentligt større andel af den EF-retlige litteratur end for den nationalretlige ditto (se nedenfor). Ganske væsentligt er der dog en bemærkelsesværdig opdeling i den forståelse af EF-retten, der implicit kommer til udtryk i deres forskningsproduktion.

En første gruppe består ikke blot af statsansatte, men også af fx professorer og privatansatte jurister. Denne gruppe fokuserer i deres forskningsartikler på sekundær lovgivning og til dels traktatteksterne. Deres måde at fortolke og diskutere disse lovgivningstekster minder til forveksling om, hvordan man vil fortolke at stykke national dansk lovgivning, og man ser her tydeligt træningen som *national* jurist skinne igennem. Flere af disse aktører genfinder man også i Udvalget vedrørende Danmarks forhold til de Europæiske Fællesskaber, et embedsmandsudvalg, der i årene op til Danmarks medlemskab udgiver en række rapporter om nødvendige ændringer af dansk lovgivning, således at den er i overensstemmelse med EF-lovgivning. Over flere tusinde siders rapporter er der imidlertid nærmest ingen diskussion af *retspraksis* i EF, og EF-Domstolen tillægges ingen vægt som en selvstændig aktør. Meget betegnende for de i centraladministrationen ansatte juristers 'traditionelle' syn på EF-retten fortæller en tidligere højtstående embedsmand, hvordan "vi [i udenrigsministeriet] mente at international ret, det var Udenrigsministeriets område, og de [i justitsministeriet] mente at national ret, og EF-retten er jo også national ret på en måde, at det var deres område. Så vi følte begge to, at vi skulle have førersædet [i Juridisk Specialudvalg, mere herom nedenfor]." (Interview med embedsmand 3, 2020). Der var altså nationalt en afgrænsningskamp, der handlede om at placere EF-retten i en af de to traditionelle kategorier international ret hhv. national ret. Der var derimod ikke rigtig nogle hos hverken Udenrigsministeriet eller Justitsministeriet, der i overensstemmelse med euro-integrationisterne i Europa så EF-retten som en grundlæggende ny måde at tænke jura på, som ikke kunne rummes i nogle af de to eksisterende kategorier.

En anden gruppe består stort set udelukkende af folk, der enten er ansatte i EF-systemet, eller som har været det og senere får ansættelse på et universitet eller i centraladministrationen. I denne gruppes artikler lægger forfatterne langt mindre

vægt på sekundær lovgivning, men bruger til gengæld meget tid på at analysere aktuelle domme fra EF-Domstolen, altså et fokus, der peger langt mere i retning af den domstolscentrerede euro-integrationisme. I tillæg hertil indeholder artiklerne ofte docerende bemærkninger om EF-rettens *sui generis* karakter, og hvordan man alene kan forstå den i dens egen ret men ikke i lyset af national ret. Claus Gulmann, daværende referendar⁵ ved EF-Domstolen, skriver i en artikel om Domstolens nyeste praksis i 1974:

Et af de grundlæggende synspunkter, der ligger bag Domstolens praksis, er, at fællesskabsretten skal fortolkes og anvendes på samme måde i samtlige medlemsstater. Fællesskabsretten skal i ordets bogstaveligste forstand være fælles for samtlige medlemsstater. Det er for så vidt tilstrækkeligt at henvise hertil for at begrunde, at fællesskabsretten skal have forrang for national ret, og at der ikke kan gælde undtagelser fra denne regel. Fællesskabsretten må således også have forrang for nationale forfatningsbestemmelser. (Gulmann 1974, 53)

Er der slet ingen andre, der forsøger at opbygge en europarettlig position? Kun i meget begrænset omfang. Enkelte advokater, typisk mere eller mindre nyuddannede jurister, rejste ud i Europa for at studere på de samme universiteter, som centraladministrationen sendte sine embedsfolk til. Det er svært at få et overblik over omfanget, fordi det ikke var koordineret noget sted fra på samme måde som centraladministrationens uddannelsesprogram. Det er dog tydeligt, at kun ganske få advokater ved Danmarks indtræden havde nogen uddannelse eller praktisk træning (interview med advokat 1, 2020; interview med advokat 5, 2020)

Hvor de ansatte i centraladministrationen og EF-systemet altså tidligere får adgang til ekspertise inden for EF-retten, foregår der en differentieret socialisering, hvor den første gruppe ser EF-retten som en forlængelse af traditionelle retsbegreber, og hvor den anden gruppe køber ind på den præmis, der er opbygget i det europæiske juridiske felt, den, at EF-retten er en grundlæggende ny måde at tænke og praktisere jura på, og som derfor må forstås uafhængigt af de nationale tænkemåder (og altså kapitaler), der er opbygget i de nationale juridiske felter.

Dommerne og advokaterne

Det juridiske felt er som nævnt karakteriseret ved en udflydende grænse mellem private praktikere, statslige embedsfolk og professorstanden. Det er ganske normalt, at alle forskellige grupper bidrager til retsvidenskabelige tidsskrifter (særligt de mere dogmatisk orienterede), ligesom mange – særligt højtplacerede – aktører skifter position mellem det private og det offentlige, centraladministrationen og dommerstanden etc. En særlig genre i den juridiske litteratur er den, hvor jurister kommenterer nyere, principielle domme fra de højere retsinstanser, og hvordan disse påvirker den hidtidige retstilstand. For den udenforstående bliver dette særligt bemærkelsesværdigt, når dommere skriver denne type artikler – ofte endda om domme, de selv har afsagt.

Den juridiske debat er således et relativt åbent forum, forstået på den måde, at den enkelte jurists specifikke ansættelsesbaggrund ikke afskærer muligheden for at blande sig i de bredere debatter om, hvad 'retten er'. Ikke dermed sagt, at der ikke findes hierarkier deltagerne imellem – der er naturligvis forskel på en at være nyudnævnt advokat eller at være mangeårig højesteretssagfører, ligesom der er forskel på en byretsdommer i Slagelse og præsidenten for Højesteret. Men man betragter ikke arbejdsdelingen i det daglige som en hindring for at mødes i den juridiske debat. Faktisk får man let den tanke, at jurister netop som en del af en slags *esprit de corps* ser det som en kvalitet at hele 'professionen' (med forbehold for de associationer, netop dette begreb måtte vække) samarbejder om at løfte en eller anden mere eller mindre klart defineret samfundsopgave.

For at vise, hvordan den relative dominans i den juridiske debat forskellige grupper imellem udvikler sig fra national ret til EF-ret, har jeg gennemgået alle 809 artikler i Danmarks dominerende juridiske fagtidsskrift, Ugeskrift for Retsvæsen, fra 1965 til 1979 og klassificeret deres juridiske hovedindhold, deres 'problem' så at sige, enten som 'national ret' (702 artikler) eller 'EF-ret' (29 artikler).⁶ Enkelte artikler falder ikke ind under disse to, primært artikler om international ret, rent retshistoriske spørgsmål eller bidrag om fx målemetoder til kontrol af alkoholprocenter skrevet af læger, der ikke kan regnes for egentlige deltagere i det juridiske felt. Derefter har jeg kategoriseret, om hver enkelt artikel er skrevet af en ansat i den offentlige administration eller i EF, en advokat eller in-house jurist, en ansat ved et universitet eller en dansk dommer.⁷

Der er ikke nogen klar tendens til, at disse diskussioner er tydeligt dominerede af en bestemt gruppe. Danske dommere – særligt højesteretsdommere – står for 34 % af artiklerne om national ret,⁸ de tre andre kategorier står for 23 % (advokater), 29 % (universitetsansatte) og 12 % (centraladministration + EF) af publikationerne. En meget tydelig udvikling, når man sammenligner national litteratur med EF-litteratur, er, at dommerne ikke bidrager til den juridiske litteratur om EF-retten i tiden op til og efter Danmarks indmeldelse. Mod deres 34 % af artiklerne om national ret yder de kun ét (!) bidrag til diskussionerne om EF-ret (svarende til 4 %), skrevet af byretsdommeren Mogens Munch. De tre andre grupper øger tilsvarende deres andel til 42 % (advokater), 34 % (universitetsansatte) og 19 % (centraladministration + EF) af artiklerne om EF-ret.

Hvor danske dommere – og altså særligt højesteretsdommere – spiller en prominent rolle i den juridiske litteratur for så vidt angår national ret, er de totalt fraværende, når det handler om EF-ret. Der er to oplagte forhold, der kan belyse denne forskydning. *For det første* eksisterer der ingen kurser i EF-ret på de danske jurauddannelser før lige inden Danmarks optagelse. Det er altså alene nyuddannede jurister, der har modtaget undervisning i forbindelse med deres uddannelse. Da dommere typisk vil tjene nogle år i politiet, i et ministerium eller et andet sted inden de starter deres dommergerning (Hammerslev 2003), vil det først lang tid efter Danmarks indmeldelse være normalt, at yngre dommere har taget kurser i EF-ret som studerende. Som en daværende advokat genkalder sig en dommer sige til en faglig

konference i halvfjerdsene: ”EU ved jeg ikke hvad er, og det gælder ikke her i min jurisdiktion” (interview med advokat 1, 2020).

For det andet bliver der kun ført ganske få EF-retlige sager ved de danske domstole. Der findes som skrevet ikke en samlet, tilgængelig oversigt over alle danske domme, men den største domsdatabase, publiceret i Ugeskrift for Retsvæsen, indeholder kun fire trykte afgørelser fra 1970erne. Der har dog formentlig været en del flere sager for byretterne, hvis afgørelser kun sjældent optrykkes i Ugeskriftet. Ikke desto mindre består den overordnede tendens, der også bekræftes af daværende advokater. Danmarks endnu begrænsede økonomiske integration i årene efter indmeldelsen udgør formentlig en del af forklaringen på det inaktive retsliv: EF-sager er komplekse og tager mange år at afgøre, og derfor kræver det en virksomhed af en vis størrelse at kaste sig ind i et sådant projekt (interview med advokat 2, 2020; interview med advokat 1, 2020). En af de mest aktive virksomheder på dette område er da også den hollandske foderstofvirksomhed Denkavit, der fører en lang række sager i Danmark parallelt med sager i resten af EF (interview med advokat 1, 2020).⁹ Derudover er EF-retlige spørgsmål, der jo først og fremmest kredser om et grænseoverskridende marked, primært relevante, når udenlandske virksomheder træder ind over Danmarks grænser.

Den manglende tilgang af sager har således også betydning for advokaterne. Antallet af egentlige retssager er begrænsede, men nogle advokater finder alligevel forretningsmuligheder i at gennemgå dansk lovgivning med en tættekam for at finde modstrid med EF-retten. Herefter vil de typisk – på vegne af deres klient – rette henvendelse først til danske myndigheder for at få reglerne ændret. Hvis ikke det har nogen effekt, vil de i stedet give besked til EF-Kommissionen, der har mulighed for at indlede et traktatbrudssøgsmål mod Danmark (der dog som regel vil rette ind langt inden det kommer så vidt). Men på trods af denne type forretninger er det i realiteten svært for advokaterne at opbygge EF-ret som et egentlig juridisk speciale på linje med eksempelvis immaterielret, søret etc. Som en tidligere embedsmand i Justitsministeriet beskriver det, mister mange på et tidspunkt tålmodigheden, ”og så smed de deres EF-Karnov ud” (interview med advokat 2, 2020). Man kan således sige, at manglende tilførsel af økonomisk kapital (til at finansiere advokattimer) forhindrede advokater og dommere i at veksle denne indtægt til praktisk erfaring med EF-retten – europæisk juridisk kapital.

Kombinationen af manglende uddannelse og få sager betyder altså, at dommere, der ellers er ganske toneangivende i dansk ret, spiller en nærmest ikkeeksisterende rolle, når det handler om EF-ret. Resultatet er ikke overraskende: Dommeres generelle juridiske autoritet kommer langt hen ad vejen fra deres monopol på praktiske afgørelser af konkrete tvister.¹⁰ Men ingen tvister betyder ingen praktisk erfaring at trække på. Langt hen ad vejen kan de også slippe afsted med dette, uden at det grundlæggende udfordrer deres juridiske status, netop i kraft af det begrænsede antal sager. Der er ganske simpelt en grænse for, hvor ofte dommere vil blive konfronteret med deres manglende evner, der således ikke forhindrer dem i at varetage

deres arbejde – for det meste. En tidligere højtstående embedsmand i Udenrigsministeriet beskriver situationen ganske rammende således:

Det var jo en langsom proces med at opdage, at EU-retten faktisk gjaldt i Danmark. Justitsministeriet var ikke meget for det. Domstolene var bestemt ikke meget for det. Jeg husker et møde med den [dommer] i Højesteret, der var ansvarlig for kontakten til EU-ting, og jeg kan ikke huske det præcis, men jeg tror nok han mente, at det var der vist ikke nogen grund til at Højesteret skulle beskæftige sig med (interview med embedsmand 3, 2020).

Fællesskabsretten, det er mig!

Mange aktører i centraladministrationen har altså et forspring over andre jurister, når det kommer til praktisk viden om EF-ret. Samtidig er danske dommere – og langt hen ad vejen også advokaterne – sat tilbage pga. manglende uddannelse og fraværet af sager, de kunne have brugt til at opbygge deres position. Hvad betyder dette for EF-rettens praktiske anvendelse i Danmark i halvfjerdsene? Kommer euro-integrationismens magiske triade af direkte effekt-forrang-præjudicielle referencer til udtryk i Danmark, eller holder danske dommere fast i en streng national måde at forstå EF-reglerne? I dette afsluttende afsnit vil jeg forsøge at optegne billedet af retspraksis først gennem en vigtig og ny institution, Juridisk Specialudvalg, samt udvalgte domme, der eksemplificerer nogle af de tendenser, jeg allerede har peget på.

Et eksempel på dommernes tilbageholdende attitude over for EF-Domstolen som overordnet domstol finder man i *Hans Just I/S* (H. K. K. 21. december 1978 i sag 332/1978 *Hans Just I/S* 1978). Sagen handler kort fortalt om danske spiritusafgifter, og hvorvidt differentieringen af disse er i modstrid med EF-retten fordi de giver en fordel for danske snapseproducenter over eksempelvis skotske whisky-producenter – og således begrænsede fællesmarkedet. Østre Landsret henviser sagen til EF-Domstolen og udskyder sagens afgørelse. Det juridiske grundlag for udskydelsen er en bestemmelse i retsplejeloven, der tillader dette når en afgørelse fra en anden domstol er af betydning for sagen. Den ene af sagens parter appellerer imidlertid udskydelsen til Højesteret og beder om en dom i sagen med det samme – præjudiciel reference eller ej. Alt imens EF-Domstolen påbegynder sagsbehandlingen af den præjudicielle reference beslutter Højesteret, at sagen skal afgøres af Østre Landsret straks.

Højesterets argumentation er interessant og meget betegnende for domstolenes indstilling på dette tidspunkt. De danske domstole har som sådan ikke et problem med at henvise sager til EF-Domstolen. De betragter det langt hen ad vejen som at indkalde en syn- og skønsmand eller Retslægerådet for at afklare sagens faktuelle grundlag (interview med advokat 5, 2020). De føler altså ikke, at EF-Domstolen træder ind på deres domæne, fordi de slet ikke rigtig opfatter den som en besluttende domstol – snarere som et ekspertpanel i EF-ret. Denne opfattelse kommer da også til udtryk i Højesterets kendelse i snapsesagen, hvor de grundlæggende siger, at det

formentlig kan være relevant at høre EF-Domstolen, men det er altså ikke noget, parterne i Danmark skal sidde og vente på – så må man sende spørgsmålet tidligere i sagen. Hvad det end er for en institution i Luxembourg, Østre Landsret har skrevet til, så er det altså ikke en domstol i retsplejelovens forstand! Ikke overraskende stævner EF-Kommissionen senere Danmark i et traktatbrudssøgsmål, hvori EF-Domstolen – ligeledes lidt overraskende – dømmer Danmark.

Hvordan blander centraladministrationen sig i denne relation mellem danske domstole og EF-Domstolen, der ikke ligefrem kan siges at følge euro-integrationisternes vision om *integration-through-case-law*? Allerede i foråret 1973 etablerer Danmark et tværministerielt udvalg, der skal koordinere korrekt implementering af EF-regler i Danmark, yde juridisk bistand til ressortministerierne og repræsentere den danske regering i sager for EF-Domstolen. Juridisk Specialudvalg, som det hedder, får således en central rolle for centraladministrations forståelse af EF-retten. Udvalget får dog først i slutningen af halvfjerdserne en for alvor betydningsfuld position som 'gatekeeper' mellem det danske domstolssystem og EF-Domstolen i slipstrømmen på en af de få sager mod Danmark, der føres ved EF-Domstolen i halvfjerdserne.

Sagens materielle indhold er for så vidt underordnet for nærværende artikel. Det væsentlige er blot, at den vedrører spørgsmålet om en dansk domstol skal anvende en bestemmelse i den danske straffelov eller en bestemmelse i et EF-direktiv til at afgøre, om en vognmand skal miste sin autorisation efter at have brugt en turistbus til at transportere stjalne genstande fra indbrud i sommerhuse (Knud Oluf Delkvist v. Anklagemyndigheden som repræsentant for Landsnævnet for Omnibuskørsel 1978). Sagen forelægges EF-Domstolen, hvor den danske anklagemyndighed argumenterer for at anvende EF-direktivet, der giver mulighed for en mere vidtgående fortolkning (der således vil udvide anklagemyndighedens muligheder i tilsvarende sager fremover). Den danske regering indgiver imidlertid tilsvarende et indlæg i sagen og argumenterer for, at EF-direktivet ikke finder anvendelse (og således fremover vil overlade mere beslutningsevne til Danmark uden EF's indblanding). Denne besynderlige situation opfatter man i den danske centraladministration som lidt flatterende over for de andre medlemsstater; at Danmark så at sige diskuterer med sig selv foran en international domstol (interview med advokat 2, 2020).

For at undgå tilsvarende episoder for fremtiden skal Juridisk Specialudvalg fremover høres i alle sager, inden man beslutter at forelægge en sag for EF-Domstolen. Dette er ikke som sådan et indgreb i domstolenes uafhængighed, fordi man alene pålagde anklagemyndigheden eller Kammeradvokaten (der fører civile sager på statens vegne) at bede om udsættelse på sagen, til udvalget havde udarbejdet et notat. Rent formelt er det ifølge EF-retten kun domstolen, der beslutter om en sag skal forelægges, men der findes på dette tidspunkt ingen eksempler på, at der sker imod parternes vilje (interview med advokat 1; interview med advokat 5, 2020). Var staten – personificeret ved Juridisk Specialudvalg – imod en forelæggelse, afgjordes sagen uden. Udvalget ledes på dette tidspunkt af den prominente embedsmand Karsten Hagel-Sørensen, der allerede inden Danmarks indmeldelse grundigt

havde studeret den EF-retlige litteratur og EF-Domstolens praksis, og i løbet af halvfjerdserne udgiver flere artikler om EF's judicielle system i Nordisk Tidsskrift for International Ret samt deltager i udgivelsen af den første danske lærebog i EF-ret.

Domstolene retter sig i realiteten – selvom de altså ikke juridisk er tvunget til det – altid efter Juridisk Specialudvalgs indstilling. Dette bør ses i lyset af to forhold. For det første har danske dommere generelt en høj grad af loyalitet over for centraladministrationen, hvilket særligt bunder i, at den almindelige karrierevej ind i domstolene starter som fuldmægtig i Justitsministeret (Hammerslev 2003). For det andet har dommerne på dette tidspunkt, som jeg har vist ovenfor, meget lidt praktisk viden om EF-ret, og de har derfor begrænsede muligheder for på et juridisk-sagligt grundlag at argumentere imod udvalgets holdning.

Udvalget får altså denne rolle som 'gatekeeper', hvor det i realiteten afgør, hvilke sager EF-Domstolen får lov at blande sig i. Derved mister førnævnte triade sit sidste ben – de præjudicielle referencer – fordi denne såkaldte 'juridiske dialog' direkte mellem danske domstole og EF-Domstolen kontrolleres af et embedsmandsudvalg. Gennem en afkobling af EF-Domstolen bliver de to første ben – direkte effekt og forrang – således også væsentligt hæmmede, netop fordi EF's daglige indflydelse på dansk-europæisk ret og 'juridisk dialog' med de danske domstole begrænses. Specialudvalgets magtfulde position bygger altså allerede i første omgang på dommernes relativt underlegne position *vis-à-vis* staten, men styrker samtidig selvsamme ulighed, fordi dommerne ikke er i en position til at styre, hvor- og hvordan EF skal involveres i dansk retspraksis.

Konklusion

Danmarks indmeldelse i EF bød for jurister på en række praktiske udfordringer, der ikke bare handlede om implementering af selve EF-lovgivningen, men lige så meget om en import af en ny type forståelse af, hvad retlig praksis overhovedet er. I nærværende artikel har jeg forsøgt at beskrive, hvordan denne proces udspillede sig i det juridiske felt i Danmark, og hvordan den medførte relative ændringer af det symbolske hierarki på dette.

Hvor fællesskabsretten på europæisk niveau lagde afgørende vægt på domstolene – i tæt samarbejde med EF-Domstolen – som drivkraft i en kontinuerlig juridisk integrationsproces, lykkedes det ikke i halvfjerdserne for de danske domstole at skabe en sådan plads. Manglende praktisk viden og et begrænset antal sager betød, at dommerne ikke havde mulighed for at 'tale europaretten', hverken i forskningslitteraturen eller i deres daglige afgørelsespraksis. Tilsvarende var kun ganske få advokater i stand til at opbygge en forretning på at være specialister i EF-ret, og mange måtte trække sig fra specialet i løbet af årtiet.

På den anden side etablerede centraladministrationen et stærkt monopol på dansk fortolkning af fællesskabsretten. Først og fremmest gennem tidlig opbygning af et korps af embedsfolk uddannet og praktisk trænet i Europa, men også gennem Juridisk Specialudvalgs dominante position over for de danske domstole, som i praksis

tillod udvalget at kontrollere EF-Domstolens adgang til de danske retssale. Hvor euro-integrationisternes idé om juridisk integration gennem domspraksis således blev begrænset, kunne Specialudvalget i høj grad kontrollere Danmarks deltagelse i den europæiske integration af mere traditionel, politisk vej uden om domstolene.

I et bredere perspektiv peger artiklen således på, hvordan europæisk integration ikke blot er et spørgsmål om etableringen af europaret på et europæisk niveau, der mekanisk kan tilføres nye medlemsstater. Tværtimod bør europæisk integration på nationalt niveau også i høj grad ses som en proces, der har at gøre med allerede eksisterende sociale magtforhold i en national kontekst, og som foregår med disse som socialt og historisk bagtæppe. Samtidig har processen også en klar forbindelse til det europæiske niveau, der både lavpraktisk tjener som et sted hvor multipositionelle aktører kan opsamle praktisk viden og omsætte denne nationalt og samtidig i mere abstrakt forstand tjener som en kilde til legitimitet, en 'kanon', som aktører kan trække på i de nationalt baserede kampe.

Magnus Esmark, Ph.D.-studerende, iCourts – Centre of Excellence for International Courts. Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet. Magnus.esmark@jur.ku.dk

Noter

- ¹ Nærværende artikel bygger på foreløbige resultater fra mit arbejde som Ph.D.-studerende.
- ² Projektet faldt dog sammen efter Danmarks indmeldelse i EF, da Finland havde stillet som betingelse under forhandlinger i tresserne, at et af de andre landes indmeldelse i EF ville frigøre ethvert af de andre lande fra deres forpligtelser efter Helsingfors-traktaten, der dannede grundlaget for arbejdet med Nordek.
- ³ Jeg anvender i artiklen termene europaret, fællesskabsret og EF-ret synonymt.
- ⁴ Lige præcis denne konflikt mellem to opfattelser af retskildehierarkiet har også i nyere tid medført store konflikter i dansk ret. Særligt Højesterets dom i Ajosagen (H.D. 6. december 2016 i sag 15/2014 (1. afd.) 2017), hvor man direkte nægtede at efterkomme en dom fra EU-Domstolen i samme sag, er relevant i dette lys. Se hertil særligt Madsen, Olsen og Šadl (2017).
- ⁵ En referendar er en højtstående embedsmand ved EF-Domstolen, der agerer som en slags juridisk sekretær for den dommer, referendaren er tilknyttet. Det drejer sig således ikke blot om administrativt arbejde, men ofte også forberedelse af sager, deltagelse i aktuelle juridiske diskussioner etc. Referendar-posten er ofte også et springbræt længere op i domstolshierarkiet, og Gulmann bliver da også – efter en periode som forsker ved KU – ansat først som generaladvokat og senere som dommer ved EF-Domstolen.
- ⁶ Den store forskel i antallet af artikler i de to respektive grupper skyldes to forhold: Dels at EF-retten stadig er ved at blive etableret i Danmark, og at antallet

af kvalificerede skribenter ganske enkelt er lavere end det bliver senere. Derudover er Ugeskriftet også i vid udstrækning det nationale, juridiske tidsskrift *par excellence*. Da formålet med optællingen ikke er at vise en forskel i størrelse på de to juridiske temaer, men derimod at sammenligne deres relative sammensætning, ser jeg ikke størrelsesforskellen som et væsentligt problem – selvom det unægtelig havde givet mere sikker grund under fødderne, hvis procentfordelingen blandt EF-artiklerne var baseret på nogle flere eksempler.

- ⁷ Jeg har anvendt deres ansættelsesforhold på tidspunktet for artiklens udgivelse, og min statistik indregner derfor ikke overflytning af praktisk erfaring fra et sted til et andet. Arbejder en forfatter flere steder samtidig, fx både som universitetsadjunkt og som advokat, har jeg talt begge steder med på lige fod.
- ⁸ Dommernes bidrag tjener i øvrigt langt hen ad vejen også det formål at *afgrænse* deres territorie mod professorstanden ved at demonstrere deres eksklusive *praktiske* viden gennem daglige domsafsigelser. Et eksempel til illustration af dette finder man i 1970, hvor den velrenommerede juraprofessor Knud Illum i en artikel kritiserer danske domstoles måde at skrive domsbegrundelser på (Illum 1970). Artiklen afføder ikke mindre end seks artikler fra dommere, der på forskellig vis afviser hans kritik og hans evne til at fremføre den. Endnu betegnende for den udflydende grænse mellem juridisk praksis og juridisk academia fsva. det at 'tale retten' importerer dommerne juridisk proceduresprog ind i polemikken, hvor højesteretsdommer Trolle betitler sit svar til Knud Illums opfølgende artikel "Duplik til professor Illum" (en duplik er sagsøgtes afsluttende bemærkninger under en retssagsforhandling).
- ⁹ Denkavit repræsenteredes i øvrigt konsekvent af den danske advokat Karen Dyekjær, der ud over en LL.M. i EF-ret fra New York University i slutningen af 1960'erne også havde praktisk erfaring fra to års arbejde på det amerikanske advokatfirma Cleary-Gottliebs Bruxelles-kontor, hvorfra mange europæiske klienter blev henvist til hende, når de skulle føre en sag i Danmark.
- ¹⁰ En stor del af dommernes artikler i ovennævnte optælling er da også analyser af, hvad aktuelle domme betyder for retsstillingen – ofte skrevet af de selv samme dommere, der har afsagt dommen. Her får dommerne altså en dobbelt mulighed for at konstituere deres position, først ved i praksis at have monopol på at træffe selve afgørelsen, derefter ved at være med i den akademiske debat om afgørelsens status og betydning for fremtidig praksis.

Referencer

- Bailieux, Julie. 2010. "Comment l'Europe vint au droit: Le premier congrès international d'études de la CECA (Milan-Stresa 1957)". *Revue française de science politique* 60 (2): 295–318.
- . 2013a. "Michel Gaudet, a law entrepreneur: The role of the legal service of the European executives in the invention of EC Law and the birth of the Common Market Law Review". *Common Market Law Review* 50 (2): 359–68.
- . 2013b. "L'Europe et ses légistes. Le Service juridique des Exécutifs européens et la promotion d'un droit communautaire autonome (1957-1964)". *Politique européenne* n° 41 (3): 88–117.
- Bourdieu, Pierre. 1987. "Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field". *Hastings Law Journal* 38: 805–53.
- Christensen, Mikkel Jarle. 2019. "The Judiciary of International Criminal Law: Double Decline and Practical Turn". *Journal of International Criminal Justice* 17 (3): 537–55.
- Cohen, Antonin. 2011. "Bourdieu Hits Brussels: The Genesis and Structure of the European Field of Power". *International Political Sociology* 5 (3): 335–39. https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2011.00137_3.x.
- Cohen, Antonin, og Antoine Vauchez. 2007. "Introduction: Law, Lawyers, and Transnational Politics in the Production of Europe". *Law & Social Inquiry* 32 (1): 75–82. <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.2007.00050.x>.
- Dezalay, Yves. 2013. "Opportunities and limits of a Weak Field: Lawyers and the Genesis of a Field of European Economic Power". I *Lawyering Europe. European Law as a Transnational Social Field*, redigeret af Antoine Vauchez og Bruno de Witte, 37:259–82. Modern Studies in European Law. Oxford: Hart Publishing.
- Gulmann, Claus. 1974. "EF-Domstolen 1974". *Nordisk Tidsskrift for International Ret* 44: 50–87.
- H. K. K. 21. december 1978 i sag 332/1978 Hans Just I/S. 1978, 1979 Ugeskrift for Retsvæsen 117/2. Højesterets kæremålsudvalg.
- Hammerslev, Ole. 2003. *Danish Judges in the 20th Century*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- . 2008. "Lobbyisme og den danske beslutningsproces". I *Europæiseringen af Dansk Ret*, redigeret af Birgitte Egelund Olsen og Karsten Engsig Sørensen, 145–62. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- H.D. 6. december 2016 i sag 15/2014 (1. afd.). 2017, 2017 Ugeskrift for Retsvæsen 824. Højesteret.
- Illum, Knud. 1970. "Om domsbegrundelsen". *Ugeskrift for Retsvæsen*, 245–56.
- Jacqué, Jean Paul. 2013. "The Role of Legal Services in the Elaboration of European Legislation". I *Lawyering Europe. European Law as a Transnational Social Field*, redigeret af Antoine Vauchez og Bruno de Witte, 37:43–54. Modern Studies in European Law. Oxford: Hart Publishing.

- Jaremba, Urszula. 2016. "Polish civil judiciary vis-à-vis the preliminary ruling procedure: in search of a mid-range theory". I *National Courts and EU Law. New Issues, Theories and Methods*, redigeret af Bruno de Witte, Juan A. Mayoral, Urszula Jaremba, Marlene Wind, og Karolina Podstawa. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Knud Oluf Delkvist v. Anklagemyndigheden som repræsentant for Landsnævnet for Omnibuskørsel. 1978 2328. European Court of Justice.
- Madsen, Mikael Rask, Henrik Palmer Olsen, og Urška Šadl. 2017. "Competing Supremacies and Clashing Institutional Rationalities: The Danish Supreme Court's Decision in the Ajos Case and the National Limits of Judicial Cooperation". *European Law Journal* 23 (1–2): 140–150. <https://doi.org/10.1111/eulj.12215>.
- Mayoral, Juan A., Urszula Jaremba, og Tobias Nowak. 2014. "Creating EU law judges: the role of generational differences, legal education and judicial career paths in national judges' assessment regarding EU law knowledge". *Journal of European Public Policy* 21 (8): 1120–41. <https://doi.org/10.1080/13501763.2014.915871>.
- Mudge, Stephanie Lee, og Antoine Vauchez. 2012. "Building Europe on a Weak Field: Law, Economics, and Scholarly Avatars in Transnational Politics". *American Journal of Sociology* 118 (2): 449–92. <https://doi.org/10.1086/666382>.
- Rasmussen, Morten. 2014. "Revolutionizing European Law: A History of the Van Gend En Loos Judgment". *International Journal of Constitutional Law* 12 (1): 136–63. <https://doi.org/10.1093/icon/mou006>.
- Schepel, Harm, og Rein Wesseling. 1997. "The Legal Community: Judges, Lawyers, Officials and Clerks in the Writing of Europe". *European Law Journal* 3 (2): 165–88. <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00025>.
- Tamm, Henrik. 1972. *De Nordiske Juristmøder 1872 -1972. Nordisk Retssamvirke gennem 100 År*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Udvalget vedrørende Danmarks forhold til de Europæiske Fællesskaber. 1972. "4. supplerende redegørelse. Udviklingen i 1971". Danmark og de Europæiske Fællesskaber. København.
- Vauchez, Antoine. 2008a. "Integration-through-Law: Contribution to a Socio-History of EU Political Commonsense". *IDEAS Working Paper Series from RePEc; St. Louis*. http://search.proquest.com/docview/1698344195?rfr_id=info%3Axri%2Fsid%3Aprimo.
- . 2008b. "The Force of a Weak Field: Law and Lawyers in the Government of the European Union (For a Renewed Research Agenda)". *International Political Sociology* 2 (2): 128–44. <https://doi.org/10.1111/j.1749-5687.2008.00040.x>.
- . 2010. "The transnational politics of judicialization. Van Gend en Loos and the making of EU polity". *European Law Journal* 16 (1): 1–28.
- . 2013. *L'Union par le droit: l'invention d'un programme institutionnel pour l'Europe*. Références. Gouvernances. Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.

- . 2015. *Brokering Europe. Euro-Lawyers and the Making of a Transnational Polity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vaucher, Antoine, og Bruno de Witte, red. 2013. *Lawyering Europe. European Law as a Transnational Social Field*. Bd. 37. Modern Studies in European Law. Oxford: Hart Publishing.

Sundhedskapital blandt danske sundhedsprofessionelle

En kvantitativ og kvalitativ undersøgelse af kropsopfattelser og distinktion blandt forskere, klinikere og studerende i Danmark

Kristian Larsen, Anette Hindhede og Frederik Møller Henriksen

We examine bodily health investments among professionals and students from the Danish health sector using a mixed methods approach. By means of multiple correspondence analysis with 345 respondents and 30 interviews, the focal point of our analysis is the concept of embodied *health capital*, which we claim can explain how individuals perceive and invest in their bodies differently. We typify health capital with five distinctive modes of body investment: the surgical body, the chemical body, the nutritional body, the physical body, and the mental body. Health capital has potential as a new form of capital that compensates or subsidizes other capitals. It can be deployed in positions in different fields and in social space, including in Danish healthcare field. The physical and nutritional body are special objects of investment. Young and less educated groups apply an instrumental body perception whereas older and higher educated groups apply a naturalistic body view.

Keywords: Health capital; Bourdieu; health sociology; body investment; healthcare field; healthcare professions; body distinction

Acknowledgements: Tak til Mathias Holst Nicolaisen og Mikkel Haderup Larsen for deres hjælp med analysen af de kvantitative data.

Introduktion

Denne artikel er del af et større forskningsprojekt, der fokuserer på sundhed som en kapitalform, der kan anvendes og omsættes til fordele for individer og grupper i sociale kontekster. Det handler ikke om sundhed i biomedicinsk optik, dvs. om kroppens livskvalitet, livskvantitet eller om dens livsstil. Det angår snarere et spørgsmål om, hvorvidt særlige former for dyrkelse af egen-kroppen, under nogle bestemte betingelser, kan fungere som en særlig kapital ved positioner i det sociale rum eller sociale felter. Artiklen har en metodisk eksplorativ karakter, idet den også er en afprøvning af, hvordan man kan konstruere krop/sundhed som sociologisk objekt og undersøge hvad begrebet sundhedskapital kan som analyseværktøj. Vi vil gøre rede for konstruktionsarbejdet, der knyttede sig til arbejdet med sundhedskapital undersøgt blandt sundhedsprofessionelle i Danmark. Vi vil, under betegnelsen

investering i sundhedskroppen, undersøge, hvorvidt og på hvilken måde sundhedsprofessionelle håndterer deres egen krop. Det er inspireret af Bourdieus feltteori samt begrebet sundhedskapital (Jensen et al. 2007; Larsen 2009, 2010; Larsen, Cutchin & Harsløf 2013), siden undersøgt kvantitativt (Larsen et al. 2020). For at belyse de skiftende forbrugs- og livsstilstendenserne inden for kost, medicin, motion, kirurgi og træningsformer benyttes Bourdieus klassemodel (Bourdieu 1984). Differentieringen mellem klassegrupperinger afhænger af a) kapitalvolumen, den totale besiddelse af kapital hos en given gruppering, og b) kapitalsammensætning, som er det specifikke sæt af kapitaltyper, en klasse besidder (Bourdieu 1984, 128-129). Med andre ord følger klassestrukturerne systematiske mønstre i livsstils- og forbrugsforskelle blandt grupperinger i samfundet. Men først vil vi gøre rede for nogle samfundsmæssige forhold, der har medvirket til at skabe en 'smag for sundhed' og dermed gjort sundhed til en form for kapital.

En smag for sundhed

Forskellige skønhedsidealiser og kropsformer er igennem tiden blevet dyrket på tværs af samfund og samfundsgrupper. Fysisk store og korpulente mandekroppe blev i 1950'erne af alle grupper i den vestlige verden opfattet gennem positive kategorier som fyldig, trivelig, livskraftig, magtfuld eller kraftfuld (Bourdieu 1984), mens den tilsvarende fysiologiske konstitution i dag bliver kategoriseret som fed, vampet, overvægtig, lad og doven. I overgangen til det 20. århundrede overgik den ideelle kvindekrop fra at have runde og fyldige former til at være skulle være slank og tynd (Swami 2015). Ifølge Fagerholt (2011) viser et globalt studie i ti forskellige lande, at overvægt og stigmatisering knyttes tæt sammen i dag, mens overvægt og fedme tidligere var forbundet med succes og velstand. Samtidig er afvigende kroppe, såsom de rygende, tykke og lade, lagt for had i større grad (Brewis et al. 2011). Dette er både en national og international tendens. Fx kunne nordmændene i en avis læse følgende om den kun lidt buttede krop, som tilhørte den kommende norske statsminister: "Erna er så overvægtig, at mange ikke hører, hvad hun siger. Man tænker i stedet: Kan hun have kontrol over sig selv, når hun spiser sig så tyk" (<https://www.dagbladet.no/magasinet/mellom-linjene/65277157>). Der er også en kønnet dimension, hvilket kunne analyseres i forhold til den maskuline dominans (Bourdieu 1999).

Vi kan tillægge, at et øget fokus på kroppen sker samtidig med, at stadig flere dør af overvægt, mens en voksende gruppe (over)træner i jagten på den optimerede krop med risiko for at blive diagnosticeret som syge i deres bestræbelser. En anden side af det samme paradoks beskriver Andreasson & Johansson (2015) som det, at vi både har fedmeepidemier, mens en øget del af befolkningen risikerer at dø for tidligt på grund af fejlagtig kost og for lidt motion. Et andet paradoks er, at optimeringen af kroppen er blevet et ideal i takt med et øget fokus på afstresning, opnåelse af kvalitetstid og reduktion af tidsspild. I dansk sammenhæng har ikke mindst psykolog og professor Svend Brinkmann (2010, 2014) været central i at drøfte tidens udviklingsmantra, selvudviklingsindustrien, udviklingstvang mv. Når man ser det

fra en sociologisk vinkel, kan det virke mærkeligt, at så mange mennesker – hvis tid er en sparsom ressource – anvender mængder af tid, penge og energi på løbebånd, i yogapositioner, til meditation mv.

Alle disse praksisser fra den dovne til den aktive krop, udgør interessante kropslige praksisser som ikke udelukkende kan forklares ud fra det erfarede perspektiv. Løberen vil fx forklare sin løbetræning med henvisning til psykologiske begreber om flowoplevelse, eller biomedicinske med henvisning til endorfiner, som giver et kick, og ikke nødvendigvis ud fra sociologiske perspektiver såsom åbning og lukning af karriereveje, adgang til bestyrelsesposter mv.

En velværeindustri og professionalisering

Mens de psykologiske og medicinske forklaringer har deres rigtighed, er det for en sociologisk tilgang relevant at bryde med den erfarede og hverdagslige konstruktion (Bourdieu et al. 1991). I et Bourdieusk perspektiv er det relevant at forstå de kropslige praksisser som svar eller respons på nogle dybere samfundsmæssige forandringer. Det kommer vi tilbage til. Men først introduktion af nogle analyser af samfundsforhold og forandringer knyttet til sundhed.

I 1980 udviklede Crawford (1980) begrebet *sundhedsisme* (healthism) til at beskrive sundhed som et fænomen, der gennemtrænger moralske, politiske og sociale livsforhold. Det brød med forståelsen af sundhed som udelukkende biomedicinsk. Vi kan tale om, at der er udviklet en velvære- og sundhedsindustri (Nettleton 2013; Kristensen et al. 2016). Industrien forløser et behov for velvære og kropstilfredshed hos forbrugeren, men skaber samtidig et konsumentmarked (forbrugere/forbrug). Desuden har både Shilling (2003) og Turner (2008), mere eller mindre inspireret af Bourdieu, beskrevet, hvordan kroppen er blevet et projekt, der skal trimmes, optimeres og monitoreres for optimal funktionalitet. Dette behov for at trimme kroppen understøttes også af både de professionelle inden for sundhedsområdet (læger, sygeplejersker mv.) og af psykologer, præster og filosoffer. Desuden er der vokset en lang række andre faggrupper frem på det marked, der tilbyder diverse produkter og ydelser, fx alternative behandlere og terapeuter. Hele produktionen af behovet for sundhed ledsages ikke mindst af teknologier, redskaber, monitoreringer og apps. Også influencers i form af bloggere, youtubere eller instagrammere, livsstileksperter og personlige coaches vil hjælpe os på vej gennem diverse medier og træningsformer.

Nikolas Rose (2009) har gennem mange år været optaget af lignende forhold omkring samfund, forskning, identitet og krop. Han har blandt andet gjort rede for, at forskningen på sundhedsområdet har stillet skarpt på stadig mindre dele af den menneskelige krop, dvs. på gen og genom niveau.

Lemke (2017) påpeger, hvordan ækvivalenten i den lægelige kliniske praksis forskydes i takt med, at opmærksomheden rettes fra eksogene faktorer hos patienten til endogene risikoforhold (molekylære mønstre). Det vil sige, at hvor tidligere lægepraksis var reaktiv i sin helbredelsespraksis, så må den i dag i højere grad være

forudseende (prædiktiv) i sin tænkemåde. Disse forandringer har også moralsk betydning på individniveau. De syge må på den måde spørge sig selv, hvorvidt de får spist den rette kost eller om de får trænet deres krop (Lemke 2017, 32). Man må spørge sig selv, hvorvidt man kan forebygge allerede nu og kroppene bliver i tiltagende grad både trimmet, men også testet, screenet og monitoreret både af individerne selv, men også gennem sundhedstjek hos egen læge mv. Det har sine fordele, men giver også anledning til øget sygeliggørelse (Brodersen et al. 2018). Ifølge Hofmann (2014) sker fx overtests og overdiagnosticering som et strukturelt sammenfald, der involverer interesser fra medier, professioner, lægemiddelindustri og jura. Sundhed som tema involverer det private liv og sundhedsrelaterede sælgere af ydelser og monitorering. Men det implicerer også alle andre livssfærer såsom arbejdslivet, hvor man taler om 'corporate wellness'. Virksomheder sætter sundhed på dagsordenen i bestræbelsen på at optimere produktivitet, samt med henblik på at rekruttere og fastholde attraktive ansatte. Man har sundhedsambassadører, gratis fitnessordninger, yoga og frugt (Baxter et al. 2014; O'Donnell 2002).

En implikation af disse forandringer i samfund, forskning, arbejdsliv og klinik, er, at kroppe udsættes for forskellige grader af overvågning. Strukturelt betyder det, at vi ikke længere helt kan sige, at vi er raske! Der kan ligge dispositioner til sygdom, som blot ikke er kommet til udfoldelse endnu (Larsen og Esmark 2010). Rose beskriver, at vi er blevet præ-patienter. Vi er potentielt syge (Rose 2009), og dette har implikationer for måden, vi opfører os på. Vi er, med et andet begreb inspireret af Rose, blevet vores egen sundhedsøkonom. Det dækker det fænomen, at vi vil optimere kroppen gennem løbende trimning og monitorering. Der skal holdes øje med kroppen. I Norge har begrebet 'helseminister' været anvendt i den politiske diskurs fx af sundhedsminister Dagfinn Høybråten (KrF), som sagde: 'Husk at du er din egen helseminister'.¹ Vi vil senere gøre rede for, hvordan forskellige sociale grupper håndterer disse forandringer. Vi er måske hver vores egen helseminister, men der er forskellige måder at administrere kroppen på.

De overordnede forandringer gør det også ret let at forstå, hvorfor mange bliver stadig mere bekymrede for deres kroppe og dens sundhed. Kan man forebygge noget allerede nu? Som brugere af sundhed og sundhedsvæsenet trimmes, testes, screenes og monitoreres kroppene som aldrig før. Det giver på den ene side oplæg til øget sygeliggørelse og skade (Brodersen et al. 2018), men på den anden side bestræber kroppen sig på, at den via undersøgelser og tests øger muligheden for at holde længe, godt og sundt. Vi skal sundhedstjekkes både via spejl og vægt, men også af sundhedsprofessionelle og de ressourcer, der står til rådighed. Desuden skal vi have en second opinion. Igen er pointen, at det varierer sociokulturelt, men historisk set trimmes, måles, vejes og diagnosticeres kroppe i tiltagende grad over de sidste 50 år (Larsen 2021).

Staten trækker sig

I *The Weight of the World* (Bourdieu et al. 1999) beskrives nye former for social lidelse i Frankrig. Staten trak sig tilbage på områder, hvor den før havde været aktiv

og støttende. Dermed kunne markedet dominere områder, som før havde været under en form for statslig beskyttelse. Neoliberale reformer med outsourcing af arbejde, import af billig arbejdskraft mv. har omdefinert relationer mellem grupper, værdier og velstand siden 1980'erne (Latimer & Munro 2015: 416). Forandringerne hen mod den neoliberale stat betegnes af Wacquant som et skifte fra 'retten til *welfare*' til 'pligten til *workfare*', fra rettigheder til pligter, og fra støtte til sanktioner og fra socialstat til straffestat (Wacquant 2009). Sundheds-, social- og uddannelsesområdet – statens venstre hånd – er blevet svækket i forhold til finansområdet – statens højre hånd (Bourdieu 2010; Wacquant 2009). Det er (national)økonomi og arbejdsmarked snarere end sundhed, det gælder. Denne dominans, der udøves af statens højre hånd, ses også i andre kulturelle felter, når videnskaberne eller uddannelserne udfordres og transformeres af begreber, klassifikationer og logikker fra den økonomiske verden. Dette er parallelt med, hvad Bamba (2019) finder omkring rehabilitering af handicappede/funktionshæmmede (disability) i England. Hun beskriver faser i, hvordan velfærden har været organiseret; fra passiv velfærd i 1970'erne, aktiv velfærd i 1990'erne, til senere faser karakteriseret af 'work-for-benefit' og slutteligt nøjsomhedens fase siden 2011 (Bamba 2019).

Hvis vi ser nærmere på Bourdieus analyser, så påpeger han ud over kampen mod det neoliberale marked (Bourdieu 2001) og de strukturelle forandringer af staten (Bourdieu 1994, 2010, 2014; Arnholtz 2018) også, at der er pågået en transformation af det religiøse felt. Hvor dette felt traditionelt var tydeligt samlet omkring præster, teologer og religiøse prædikanter, så tenderer dets grænser i forhold til videnskab og sundhed i dag mod at blive stadig mere slørede (Bourdieu 1985). Esmark (2008) skriver ud fra denne inspiration, at det religiøse felt blandes op i et bredere felt for det, Bourdieu kalder "symbolsk manipulation" (Bourdieu 1985), og som indbefatter en bred vifte af psykologer, psykoanalytikere, læger, sexologer, life-coaches, kropsterapeuter, naturhelbredere, kampsportsinstruktører, socialarbejdere mv. Alle disse "nye gejstlige" (Bourdieu 1985), som Bourdieu rammende beskriver dem, tager del i kampen om at anviser "lægfolket", hvordan deres personlige liv skal føres og hvordan verden skal forstås. Alle byder de ind med konkurrerende definitioner på sundhed, helbredelse, samt sjælelig og kropslig omsorg.

Arbejdet med kroppen involverer både brug af kost- og motionsregimer, men også en særlig opmærksomhed mod kroppens indre liv i form af blodsukker, blodtryk, mental motivation mv. Vi har også forladt ideen om, at kroppen er gudsgivet eller skæbnebestemt. Kroppen opfattes i stigende grad som formbar ikke mindst af individet selv (Kvalvaag 2013) og samfundsmæssigt ser vi også en øget angst, der knytter sig til den aldrende krop (Slevin 2010).

En anden side af det samme er, at sundhed i dag ikke længere betragtes som en reel tilstand, men tenderer mod også at være en moralsk forpligtigelse. Som Lemke formulerer det: "De syge bliver implicit eller eksplicit stillet over for spørgsmålet om, hvorfor de er blevet syge: Indtager de den rigtige kost? Dyrker de sport? Får de foretaget regelmæssige helbredstjek? Drikker de alkohol? Ryger de?" (Lemke

2017, 32). Det moralske ansvar ligger også hos personer, som måske bærer genetiske risici. De må spørge sig selv, om de bør sætte børn i verden? Det er lignende præmisser Nikolas Rose (2009) er inde på i forhold til, hvordan lægen (og patienten) tænker, at der måske er noget galt med kroppen. Der ligger måske en disposition til sygdom gemt et sted i celler eller gener. Vi er – og opfører os – således som om vi måske er syge. Vi må passe godt på os selv og yde nye former for selvomsorg, herunder udsætte kroppen for løbetræning og diæter mv.

Undersøgelse af sundhedskapital: Forskningsdesign

Begrebet sundhedskapital har været udviklet med baggrund i refleksioner over forskellige empiriske fænomener fra ulighed i sundhed blandt unge (Jensen et. al. 2007; Larsen & Morrow 2009) til generel ulighed i sundhed (Larsen et al. 2013; Larsen & Hansen 2013). Med det aktuelle forskningsprojekt var det sigtet at konstruere en undersøgelse, der mere direkte involverer sundhedskapital, herunder med empirisk specifikation af fem investeringsmåder ift. kroppen. En tilgang som skulle kunne afdække klasse-, køns- og aldersrelaterede forskelle, med fokus på ansatte i det danske sundhedsvæsen.

Formålet var at undersøge opfattelser af velvære, krop og sundhed på sundhedsområdet, herunder forskelle og ligheder i forhold til brugen af fysisk træning, diæter, plastikkirurgi, medicinering, informationssøgning. I introduktionen til spørgeskemaet blev det også beskrevet, at det var interessant at finde ud af, hvordan studerende, klinikere og undervisere oplevede velvære og sundhed og om der var aldersmæssige, kønsmæssige eller klassemæssige forskelle.

Den normative og anvendelsesorienterede interesse blev beskrevet på følgende måde i introduktionen til spørgeskemaet:

Den viden er væsentlig forskningsmæssigt, og den kan også anvendes uddannelses- og kompetencemæssigt til forståelse af, og undervisning i menneskers forskellige måder at opfatte sundhed, sygdom, træning, selvaktivitet og behandling på. Dette er ikke mindst vigtigt for studerende og ansatte i sundhedssektoren, der arbejder med forskelligartede klienter og patienter med uensartede, af og til modsatte opfattelser af velvære, krop og sundhed. Den indhentede viden kan således bidrage til at organisere uddannelse, undervisning og vejledning på sundhedsområdet.

I det følgende gøres først rede for de fem kropsinvesteringsstrategier, som begrebet sundhedskapital dækker over. Dernæst vil vi redegøre for korrespondanceanalyse som metodisk værktøj og endelig for dataindsamling i form af a) spørgeskema og b) interviews.

De fem kropsinvesteringsstrategier

For at udfolde begrebet om sundhedskapital, tager vi udgangspunkt i fem overordnede kropsinvesteringsstrategier. De er konstrueret på grundlag af mange års erfaring og forskning inden for sundhedsområdet med udgangspunkt i Bourdieus kapital- og feltforståelse (Bourdieu 1984). Formålet med strategierne er at indfange, nuancere og udfolde kroppens betydning for kapitalsammensætning og social differentiering.

Den kirurgiske krop (operation/piercing) er en investeringsstrategi baseret på kirurgi og laserbehandling rettet mod optimering af den fysiske krop og derved ikke blot korrektion af syge kropsdele. Det kan være re-design af kropsdele eller rynkebehandlinger, men også piercing i ører, næser, brystvorter. Det angår mest fysiske og kortvarige indgreb i og på den fysiske krop, med relativt varige implikationer, primært gennem at der skæres, opereres i kroppen.

Den kemiske krop (lægemidler/mikro-dosering) baseres på fx biokemi, kemi, lægemidler rettet mod den ydre og indre krop både gennem konventionelle og alternative former. Det kan være medikamenter, fx piller, til at stimulere humøret, mod depression eller smerter, men også (bio)kemiske stoffer, fx psykedeliske, til at fremme kreativitet. Det angår mest indtagelse i eller på kroppen af kemiske produkter som har relativt kortvarig virkning.

Investering i *ernæringskroppen* (diæter) sker gennem fødevarer, vitaminer eller mineraler og tilsætningsstoffer indtaget gennem munden og rettet mod den ydre og indre krop. Det kan være konventionelle mad- og drikkevarer, eller præferencer for detox, vegansk, anti age eller særlige kosttilskud, der indtages for kroppens velvære eller forebyggende ift. sygdom. Det angår mest daglig indtagelse i kroppen af ernærings-/kostmæssige produkter som har kort og længerevarende virkning.

Den fysiske krop (fysisk træning) består af investeringer rettet mod den ydre og indre krop i form af fysisk, kropslig og motionsmæssig aktivitet, hvor den ydre krop mobiliseres og gøres virksom. Der kan være tale om daglig eller ugentlig, høj- eller lavintensiv fysisk træning, fitness, bodybuilding, stavgang, men også bikinifitness. Denne strategi angår mest gentagen og regelmæssig fysisk aktivering af kroppen, som har kort eller længerevarende virkning.

Den femte og sidste kropsinvesteringsstrategi er *den mentale krop* (fx litteratur eller yoga), samlet om mental, åndelig eller intellektuel kropslig aktivitet, hvor den indre krop stimuleres gennem konsumtion af kulturprodukter såsom litteratur og kunst, men også aktivering af den indre og ydre krop via meditation, yoga, mindfulness og wellness. Denne strategi angår mest mentale aktiviteter, hvor kroppen over tid tilegner sig både flygtige og varige goder.

Korrespondanceanalyse

Hele designet var struktureret ud fra overvejelserne om, at forskellige grupper kunne tænkes at håndtere deres krop forskelligt. Det relationelle perspektiv er helt centralt og tanken om, at man 'er' ved at være til 'forskell' fra andre. For at vise, hvordan sociale grupper opretholder forskellige kropsidealer og -praksisser, har vi

valgt at gøre brug af multipel korrespondanceanalyse (Le Roux & Rouanet 2010) til behandling af de indhentede data fra hhv. spørgeskemaer og kvalitative interviews (Bourdieu 1984, 1999). *Multiple Correspondence Analysis* (MCA) er en statistisk metode baseret på geometriske antagelser, der er i stand til at opsummere og repræsentere store datasæt som skyer af punkter i et multidimensionelt socialt rum (Le Roux & Rouanet 2004). Det er en illustrativ og eksplorativ metode til at fremhæve mønstre på tværs af data, fx fra en spørgeskemaundersøgelse, med udgangspunkt i afstandsberegning mellem individer og variabel- eller svarkategorier (også kaldet modaliteter). Svarkategorier vil være længere fra hinanden jo større antallet af individer, hvis besvarelsesmønstre inkluderer en variabel, men ikke en anden. Afstanden mellem individer afhænger følgelig af antallet af divergerende svarkategorier. Den mest anerkendte måde at visualisere MCA på er ved korrespondancekort, hvor enten svarkategorierne repræsenteres ved gennemsnitsværdier eller individerne i form af skyer.

Med udgangspunkt i vores spørgeskemaundersøgelse om forskellige kropsforståelser, gør MCA det muligt at relatere præferencer og holdninger til kroppen med informationer om indkomstforhold, uddannelse, klassetilhørsforhold og geografisk placering. Det gøres ved at projicere datamønstre ud i et flerdimensionelt rum, hvorefter det er muligt at aflæse kapitalsammensætning, holdningsprofiler og forskelligheder i data. Hvis to individer for eksempel har samme svarprofiler, vil de befinde sig tæt på hinanden i rummene, der typisk fremstilles i et todimensionelt rum med to akser, som det kendes fra koordinatsystemet (Faber et al. 2012).

Forskningsdesignet er på den ene side deduktivt i kraft af inspirationen fra Bourdieus sociologi og antagelse om sundhed som en kapitalform, mens den er induktiv og eksplorativ i kraft af fraværet af eksplicite hypoteser om placeringen af forskellige socialgrupper. I både spørgeskema og interviews spurgte vi til de fem kropsinvesteringsmåder. I analysen af både interviews og spørgeskema gik vi induktivt og eksplorativt til værks, når vi søgte mønstre på data og ved meningskondensering.

Rekruttering og temaer

Deltagere blev rekrutteret successivt via netværk af kolleger og venner ansat i primær og sekundær sektor, offentlige og private institutioner, forskellige uddannelsesinstitutioner mv. Oftest fremsendtes, efter forudgående kommunikation om undersøgelsen, en mail med link til spørgeskemaet (Bilag 1) til kontaktpersoner, som dernæst sendte undersøgelsen videre i deres netværk. Skemaet blev udsendt i maj 2017 og var aktivt frem til juni 2018. Vi informerede om, at det varede 15-20 minutter at besvare skemaet. Vi bad om information om, hvem der fik tilsendt skemaet, så vi kunne holde nogenlunde styr på antal og sammensætning af respondenter. Vi endte med 605 påbegyndte besvarelser og 345 fuldførte besvarelser. Det er kun information fra de fuldførte skemaer, som er inddraget i undersøgelsen. Det er ikke i denne type studie relevant med direkte frafalds- eller responsrate, men det var vigtigt at få den ønskede heterogenitet fra sundhedsfeltet. Vi søgte derfor lø-

bende at sikre en nogenlunde repræsentation ud fra overvejelser om forskellige fagligheder, uddannelsesbaggrunde, aldersgrupper, geografi (postnumre) og køn. Spørgeskemaet involverede 12 temaer og varede reelt 25-30 minutter at udfylde. Det kan være årsagen til den høje frafaldsprocent.

Ud over 6 temaer med udgangspunkt i spørgsmål til de fem kropsinvesteringsformer, så indgik 6 andre temaer:

- sundhedstest og forsikring, fx om monitorering af kroppen, sundhedstjek og forsikringsforhold;
- forbrug, velvære og sundhed, fx om anvendelse af tid og penge på mental træning, fysisk træning mv., samt om økonomiske ressourcer, der anvendes på velvære og sundhed;
- viden om velvære og sundhed, fx om hvor viden opsøges i et spænd mellem lægelige og medicinske hjemmesider, videnskabelige tidsskrifter eller ved at spørge i omgangskredsen. Dette kunne benævnes en form for specifik kulturel kapital ift. velvære og sundhed;
- den gode kollega/studiekammerat, hvilket skulle indkredse et blik på, hvad informanten værdsatte ved andre, fx med fokus på vedkommendes faglige kvalifikationer, fysiske fremtræden, personlige kemi mellem dem mv.;
- sundhed på arbejdspladsen eller studiet, fx om glæde, stress eller frustration med udgangspunkt i arbejdspladsen eller studiet;
- baggrundsspørgsmål om familieforhold, indkomst og uddannelse. De sidste spørgsmål indgik for at få oversigt over relevante socioøkonomiske og uddannelsesmæssige forhold, herunder lidt om habituelle dispositioner i forhold til dyrkelse af kroppen (Bilag 1).

Hensigten var at få et robust empirisk grundlag for diskussion af, hvordan informanterne konkret gjorde med deres egen krop i forhold til antagelserne i de fem kropsinvesteringsformer. Spørgsmålene var således i høj grad struktureret ud fra forestillinger om, hvordan informanten hypotetisk kunne forventes at agere. Nogle spørgsmål var således graderet over *hyppighed*, fx 'jeg træner min krop fysisk gennem lettere træning/motion (fx vandreture, stavgang) 'hver dag', 'flere gang om ugen', 'en gang om ugen' '1-3 gange om måneden', 'sjældnere', 'aldrig' eller 'ved ikke'. Andre spørgsmål kunne besvares i *grader*, fx 'i høj grad', 'i nogen grad', 'i lav grad', 'slet ikke' eller 'ved ikke'. Endelig indgik også ja/nej/ved-ikke spørgsmål samt mere distinktive spørgsmål, fx 'jeg vil aldrig anvende alternative lægemidler', 'jeg vil aldrig træne i et fitnesscenter' eller 'jeg vil ikke vælge en overvægtig partner'. Der indgik til slut et spørgsmål om hvilken quiz om sundhed og velvære, informanten ville deltage i med de fem kroppe som muligheder.²

Skemaet var som nævnt inspireret af egne tidligere undersøgelser om ulighed, krop og sundhed. Det var således ikke muligt eller hensigten at trække på standardiserede eller validerede spørgeskemaer. Der skulle produceres nogle spørgsmål,

der kunne operationalisere sundhedskapital og på den måde tilvejebringe et tilstrækkelig nuanceret og grundigt empirisk grundlag for at be- eller afkræfte den teoretiske antagelse om, at forskellige grupper agerer forskelligt og ofte modsatrettet ift. deres egen krop og de værdier, de tillægger egne og andres kroppe. I teoretisk-empirisk forskning er det en uendelig proces med at tilnærme sig den studerede virkelighed, hvor de empiriske fænomener kan hævdes at være 'moving targets'. Blot siden 2005 og mere intensiveret de sidste 3-5 år, hvor sundhedskapital er blevet udviklet som begreb, er der næsten hver måned dukket nye informationer og nuanceringer om forskellige kropspraksisser og -teknikker op i medierne. Det har været svært at åbne en avis eller andre medier, uden at der har været information om eller oplevelser med dyrkelse af kroppen, plastikkirurgi, piercing, medicinering, apps mv. Desuden fylder sundhed og krop meget i forskningslitteraturen og ved sundhedssociologiske konferencer.

Interviewundersøgelse

Der indgik 30 semistrukturerede interviews med informanter, som blev samlet gennem spørgeskemaundersøgelsen. De deltagende valgte, hvor interviewet skulle foregå, og varigheden var oftest fra 30-40 og op til 90 minutter. Informanterne var samlet med udgangspunkt i at opnå en bred repræsentation i forhold til jobpositioner, alder, køn og geografisk placering. Der indgik således både information fra individer med høj, mellemlang og kort videregående uddannelse, samt informanter, der var ansat i forskning og udviklingsstillinger, undervisning, kliniske stillinger samt studerende. Interviews blev gennemført i efteråret 2017 og transskriberet samme år.

Interviewene var semi-strukturerede ud fra ideerne om krop, sundhed, velvære samt om uformelle kompetencer. Forud for interviewet fik den deltagende information om, at interviewet angik kropsidealer, kropslige fremtoninger og investeringer i sundhedskroppen. Interviewguiden var overordnet inddelt i fem overordnede temaer: 1) Baggrundsspørgsmål med fokus på uddannelse, bolig, alder og ansættelsesforhold; 2) Professionelle arbejdsopgaver, herunder behandlingsformer og patientkontakt; 3) Det faglige og sociale miljø på arbejdspladsen/studiet med fokus på kropslige fremtoninger og uformelle kompetencer; 4) Ansættelsesforhold og spørgsmål om, hvorvidt og hvornår informanten har været med til at vurdere ansøgere/aspiranter i forhold til uformelle kompetencer; 5) Egen sundhed og kropsinvesteringer.

Resultater af undersøgelsen

Det primære fund på tværs af både spørgeskema- og interviewundersøgelsen er, at der herskede forskellige kropsforståelser på det sundhedsfaglige område, hvoraf nogle var socialt acceptable, mens andre kroppe blev udskammet på tværs af de sundhedsfaglige grupperinger. Den primære skillelinje går mellem den naturlige og

uberørte krop over for den modificerede og permeable krop. Alt i alt blev de centrale antagelser i begrebet om sundhedskapital altså bekræftet. I det følgende vil vi gå i dybden med undersøgelsens resultater.

Kroppen i sundhedsfeltet

Hvilke fælles forståelser af kroppen, kan vi så spore blandt ansatte i det danske sundhedsvæsen? Der er først og fremmest stor opmærksomhed på den fysiske krop og ernæringskroppen. Det er kroppenes ydre, dvs. deres udseende, størrelse, fylde, volumen og form, der udgør vigtige bedømmekriterier i feltet, hvilket oftest relateres til, hvorvidt kroppene er træned, eller hvorvidt de indtager den rette mængde og kvalitet af ernæringsstoffer. De professionelle med ansættelseskompetencer i feltet beskriver, at ansøgere i stigende grad ”bruger meget tid i ansøgningerne på deres fritidsinteresser som er sport (...) så jeg kan se den sportstype i dag (...)” (Sygeplejeunderviser, 65 år). Dette formulerer sygeplejelæreren, der endvidere angiver, at hendes ældre kolleger stadig går op i kroppen, selvom tiden har sat sine spor: ”Mine kolleger er midaldrende; (de) er kroppe der er formet af liv og børnefødsler, men generelt er det nok meget sportsagtige kroppe”. Hun beskriver desuden, at de studerende af og til går så meget op fitness, at de dårligt har tid til at ”læse lektier”.

Den fysiske krop giver også anledning til inklusion og eksklusion. En leder fortæller, at han altid spørger til nyansattes fritidsinteresser. Han siger, at det ikke er et krav til stillingen, at folk absolut står i et fitnesscenter og træner, men som han siger, ”du skal have en sund livsstil” (leder af klinik, 54 år). Og han siger om en tidligere ansat: ”Jeg måtte sige farvel til hende. Hun lovede at slanke sig og blive sund, og der tænkte jeg, okay, jeg er åben og giver hende en chance, men der måtte jeg stoppe samarbejdet og sige farvel, for det blev ikke bedre [...] det går ikke kropsligt”. Men der er fine grænser mellem kroppe, der er for store til at repræsentere fx det fysioterapeutiske arbejde og så beskrivelser, som også signalerer fordele ved store, stærke og evt. muskuløse kroppe i sundhedsarbejdet. En sosu-medhjælper fortæller, at hun godt ved, hvem hun skal ”hive fat i”, når hun skal have en stor ”borger ud af sengen” (Social- og sundhedsassistent, 23). Man skal kunne løfte og bære en del i det sundhedsprofessionelle arbejde.

Der er interessante mønstre i den faglige socialisering blandt informanterne i undersøgelsen. Som eksempel beskriver fysioterapeuterne ofte temaer om den fysiske krop, motion, fysiologi, musklerne eller at kroppene skal ”stå skarpe”. Sygeplejerskerne er snarere optaget af kost, det sociale, stress, potentielle livsstilssygdomme og temaer omkring sundt/usundt. Til gengæld er tandteknikeren socialiseret til en opmærksomhed mod tænderne, tandstatus. En repræsentant siger fx ”at man mister en tand hvert tiende år fordi man ryger” eller hun krediterer en kollega med, at ”hun er bare sådan en perfekt klinikassistent, havde et perlesmil, altså colgate-smil” (tandklinikassistent, 30). Der er imidlertid også stridigheder inden for de enkelte professioner. I fysioterapi udfordrer den unge, veltrænede terapeut, som fungerer som ’personlig coach’ den ældre, mindre træned krop, som snarere er optaget af klassiske fysioterapeutiske praksisformer.

Særligt de yngre er optaget af kroppen som mål i sig selv, med henblik på at optimere individets sociale væren (studiegrupper, praktikpladsmarked, kærestemarked, jobmarked), mens de ældre snarere er optaget af at trimme og vedligeholde kroppen, samt at reparere den, når sygdomme og udfordringer gør sig nærværende. I det sidste tilfælde kan kroppen ikke ignoreres, da individet har haft erfaringer med sygdom og lidelser, som gør det nødvendigt at have en særlig opmærksomhed mod kroppen og dens formåen i forhold til nedslidning, udtjenthed, sygdom, lidelser, smerter mv. I forhold til den fysiske krop og kroppens fremtræden beskriver informanterne også, at de arbejder tæt kropsligt med andre mennesker, hvor det er upassende, uetisk eller umoralsk at være usoigneret, at have sorte negle, at lugte af røg eller gammel sved, at bruge parfume, eller at gå i slasket og beskidt tøj.

Der er mange normer hos de sundhedsprofessionelle, hvoraf nogle er sammenfaldende med normer i klient- eller kunderelationer i det hele taget, mens andre er mere specifikke for sundhedsområdet, hvor fysisk kontakt og hygiejne er væsentlige forudsætninger for arbejdslivet. Der er også i materialet mange udsagn om tatoveringer, piercing, extensions, smykker og det at vise baller, eller være nedringet.

Doxaen: den fysisk-biomedicinske krop og ernæringskroppen

Sundhedsfeltet er domineret af en biomedicinsk logik, hvor den fysiske krop, anatomi og fysiologi står centralt og ikke mindst de relativt nye i feltet som studerende eller nyansatte er meget opmærksomme på, at her gælder særlige begreber, klassifikationer og logikker. Man er, som det siges af flere, meget 'kropsorienterede' eller 'kropsfikserede'. En tandklinikassistent fortæller, at det er helt almindeligt at tale om andres kropspraksisser, træning eller sundhedsvaner, og at det bliver 'prædikeret' i klinikken, at man skal være bevidst om sundhed. En ergoterapeut siger om hendes faglighed, at der "tales meget om kroppen og den fysiske krop skal være i god form [...] og det kan man se hos personalet, at det er dén fremherskende tanke" (ergoterapeut, 41). Der tales således om kroppens aktivitet og træning som sundt dvs. salutogenetisk (oprindelsen af det sunde), men måske i højere grad fra den patologiske side (oprindelsen af det usunde/syge) med følgende eksempel fra en social- og sundhedsassistent: "Når jeg oplever overvægtige kolleger. Det syntes jeg tit, man ser i mit fag, der bliver jeg lidt bekymret for dem, fordi jeg ved, hvad det gør ved kroppen. Man kan få hjerte-kar-sygdomme og sådan noget af at være overvægtig. Plus man ødelægger sine knæ og ryg. [...] når man er overvægtig, kan der komme en masse følgesygdomme af det. Og når man er undervægtig, kan man være rigtig træt og energiforladt" (social- og sundhedsassistent, 24). Informanterne fortæller om, at de ved rigtig meget om sundhed, at de er blevet meget bevidste om sundhed, eller at de ved "forbandet meget om sundhed på et teoretisk plan". Der sker således en socialisering, om end på lidt forskellige måder og med fokus på de respektive uddannelser og arbejdspladser, som fokuserer på sundhed og særligt den fysiske krop og dens fremtræden.

Men det er ikke kun den fysiske krop, som omtales af vores informanter. Ernæringskroppen er også væsentlig, og ernæring, kostvaner mv. fylder stadig mere i

sundhedsfeltet. Mange informanter taler om, at der er ændringer i, hvordan man spiser på arbejdspladsen og også hjemme. Inden for nogle år er der kommet et øget fokus på, at man i dag har ændret i kantinemaden, så der i dag er ”masser af salater hver dag og det værste og usunde er taget væk” (leder af klinik, 54 år). Det beskrives også, at den daglige frokost på arbejdspladsen er blevet mere sund. Det er, som en siger ”blevet mere velset, at man sidder [til frokosten] og spiser noget grønt” (ergoterapeut, 41). En sundhedscoach gør rede for, at man tidligere godt kunne spise ”nogle Karen Wolf” kager til møder, men det er ikke længere tilfældet. Tilsvarende fortæller en læge, hvordan kollegaernes kostvaner vurderes og påtales i forbindelse med frokostpausen: ”Jeg tror godt, der kan være sådan præstation forbundet med madpakken [...] vi har haft sådan nogle i afdelingen, som kreerede nogle meget flotte frokostanretninger, hvor det er sværere at leve op til” (læge, 39). Denne mandlige læge italesætter, hvordan kollegaerne måler hinanden på indholdet og ikke mindst æstetikken af madpakken. Madpakken er ikke blot en kilde til næring, men også blevet et omdrejningspunkt for konkurrence blandt kollegaer. Som en erfaren social- og sundhedsassistent fortæller, så dukker nye trends hele tiden op: ”Det er virkelig eksploderet de sidste 5 år med alt det grød. Alt muligt som folk har med til morgenmad. Jeg er også selv hoppet lidt på det. Jeg tager vitaminpiller og fiskeolie, ellers skal jeg ikke ud i noget [...] for 10 år siden snakkede man ikke så meget om det [...] mange følger decideret en eller anden kur. Det behøver ikke være fordi de skal tabe sig. Det er bare en livsstil de har” (social- og sundhedsassistent, 57).

Trends inden for kost er ikke et nyt fænomen, men variationen og hastigheden hvormed nye trends erstattes af nyere trends sætter pres på nogle sundhedsprofessionelle. Der indtages mere grønt og varieret og mange tager diverse kosttilskud, vitaminer, er på diæter, spiser grød, grøntsager osv. Den nye fremvækst harmonerer med konceptualiseringen af sundhedskapital som en spaltning af kroppen i flere kropsforståelser, herunder distinktioner mellem indre og ydre, men også mellem ’naturlige’ og ’kunstige’ kroppe. Mange fortæller om vigtigheden for dem af at spise ”grøntsager, proteiner, kulhydrater, groft og økologisk – jeg vil ikke have de pesticider ind i min krop, det er måske lidt en tvangstanke” (studerende, 30). Andre beskriver, at de blot er optaget af varieret kost, og at de måske indtager vitaminer om vinteren. Graden af engagement og investering varierer altså på tværs af vores informanter, hvor det også er fint at småjoke med og stikke til kolleger, der ikke holder kadencen ift. at investere i ernæringskroppen. Flere fortæller, at man kan grine af en kollega, der blot spiser kødpålæg uden grønt tilbehør.

Den mentale krop kan af flere relateres til kulturelle aktiviteter fra teaterbesøg og deltagelse i korsang, til dyrkelse af meditation eller yoga. Flere nævner, at man må have ”hår på brystet” og ”kunne klare lidt af hvert” i sundhedsvæsenet. En over-sygeplejerske siger, at nyansatte skal ”tænde på” at være i akutte situationer, hvor det angår liv og død. Hun siger desuden, at man må være omstillingsparat, fleksibel og robust for at kunne trives på hendes område. Investering i den kirurgiske krop beskrives at have betydning ift. individets selvværd, og det er en kapitaldimension,

som snarere har omsætningsværdi på andre felter såsom et kærestemarked. Tilsvarende er investering i den medicinske krop rettet mod at individet kan opretholde sin arbejds- eller studieposition, dvs. når der indtages lægemidler ift. depression, smerter eller søvnbesvær.

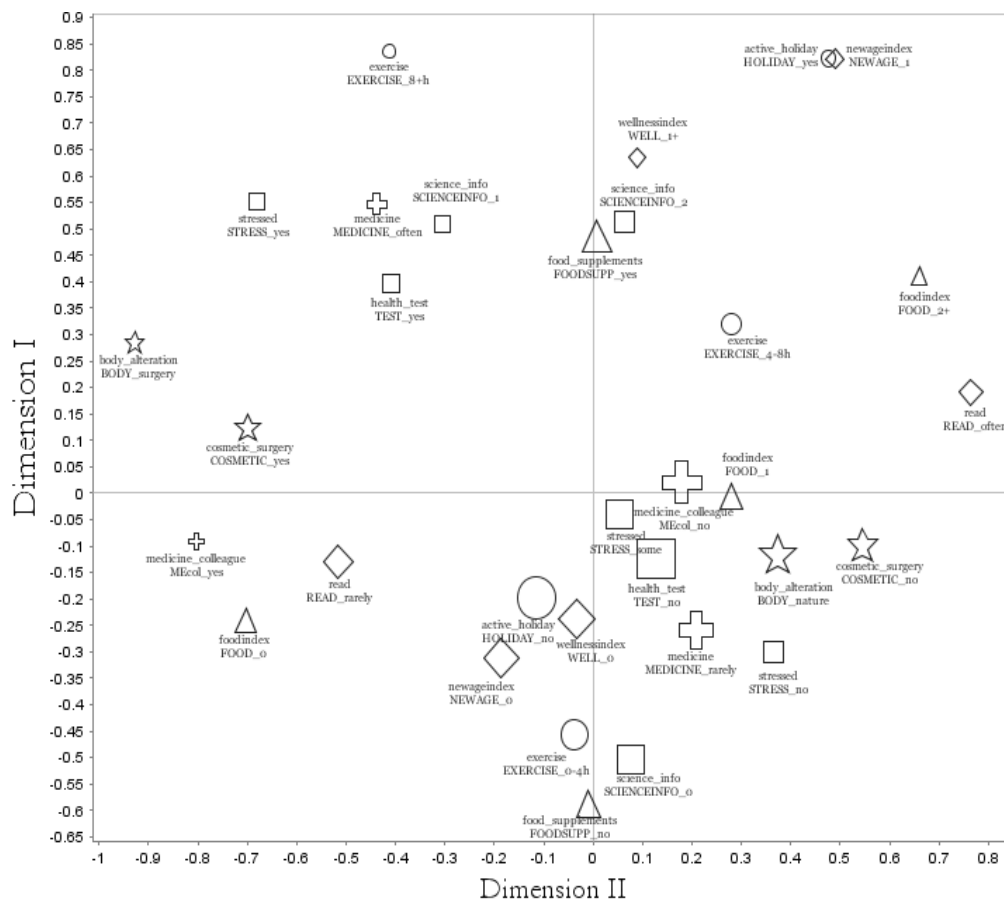
Distinktive kropsopfattelser i feltet

I det foregående har vi kvalificeret nogle af de normer og distinktioner, som kan kobles til de forskellige kropsinvesteringsstrategier. Vi har vist, at mange af normerne knytter sig til den fysiske krop og ernæringskroppen som omdrejningspunkt for skillelinjer, ophøjelse og fordømmelse blandt sundhedsprofessionelle, mens investeringer i den mentale, kirurgiske og medicinske krop som investeringsformer er mindre betydningsfulde på sundhedsfeltet. I korrespondanceanalysen er vi i stand til at sætte disse forskellige kropsinvesteringer i relation til hinanden og derved fremhæve store forskelle i, hvordan der arbejdes med og investeres i kroppe blandt individer i sundhedsfeltet. Den primære skillelinje (første dimension) går mellem en tilgang til kroppen som en permeabel og modificerbar størrelse, hvilket står over den naturligt fremkomne og urørlige krop. Den sekundære skillelinje (anden dimension) går mellem nogle informanter, som er meget investerende over for andre, som er mere afslappede i forhold til deres krop.

Kulturkrop vs. naturkrop

Når man ser på korrespondanceanalysens første og anden dimension (se figur 1) i et samlet kort, ser vi en opdeling i kapitalvolumen og to divergerende tilgange til kroppen. Vi har her beskrevet det som distinktionen mellem en *kultur*- og en *natur*-krop, som kan beskrives ved et instrumentalistisk og interventionalistisk kropssyn i modsætning til et syn, man kunne betegne som holistisk og naturalistisk. Denne polarisering havde størst betydning i feltet, og den korresponderede på et strukturelt niveau efter alder (unge og gamle), uddannelse (kort og lang uddannelse) og indkomst (lav og høj indkomst).

Figur I (overfor) viser hele det sociale rum uden nogen supplementære variable.³ Ved den første dimension (X-aksen fra venstre mod højre) ser vi ophobning eller en sky af individer med en kulturel eller instrumentel relation til deres krop i den venstre side. Det er en gruppe, der er forholdsvis åben over for plastikkirurgi og kropsændringer, ligesom de ofte tester sig selv og med lidt mindre tyngde, så er det også en gruppe, der sjældent læser litteratur om sundhed og krop. Ved denne pol er der kun lav grad af opmærksomhed rettet mod diætkroppen, mens den fysiske krop i høj grad er fokuseret, fx ved at individerne træner mere end otte timer om ugen. Det er interessant, at ved denne pol er der flere individer, som angiver at være stressede, har kraftig overvægt, som ikke spiser organiske madvarer eller grøntsager, men som tager medicin. Hvis man ser med biomedicinske briller, kan man sige, at denne gruppe udgør en risikogruppe som slås med kroppen, hvis udfordringer skal bekæmpes og også bliver bekæmpet med hårde, invasive, 'ikke-naturlige', hurtige og direkte investeringer med fysisk træning, kirurgi og medicin.

Figur 1: Det sociale rum af sundhedsprofessionelle

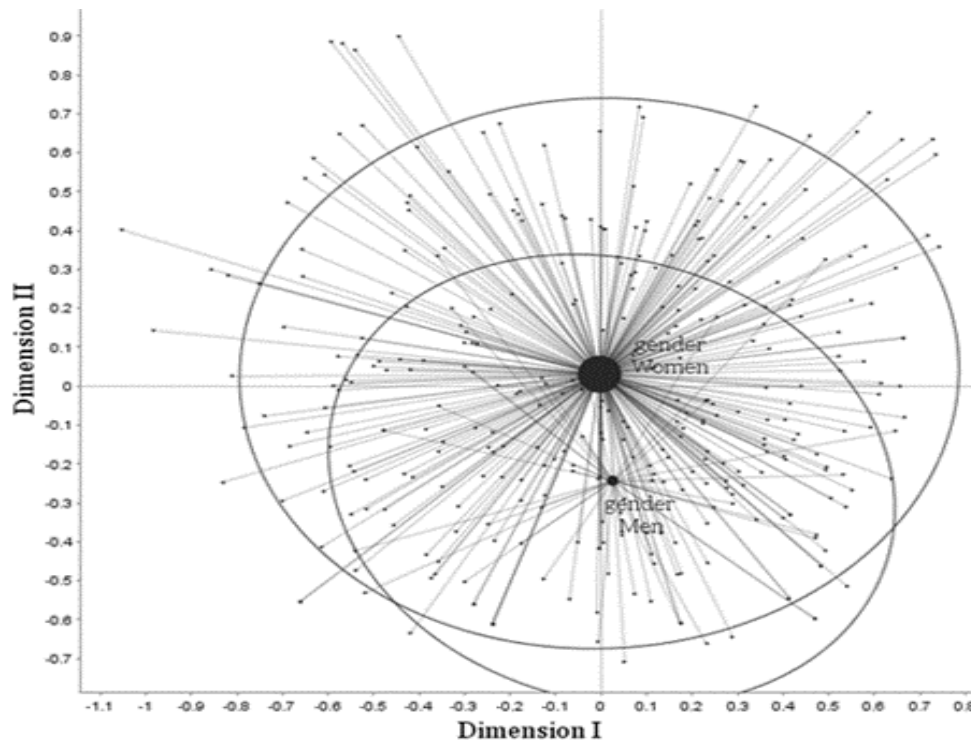
Ved den modsatte pol i højre side af det sociale rum ses individer, som kan karakteriseres som havende en naturlig, dvs. holistisk og naturalistisk relation til deres krop. Der er her tale om bløde, vegetative, 'naturlige', langsomme og indirekte investeringer primært gennem ernæringskroppen og den mentale krop. Her er individer, der i høj grad læser om velvære og sundhed, og hvor investering i diæt-kroppen står centralt fx gennem forbrug af grøntsager og organisk mad, mens den fysiske krop trænes i en middelgrad (4-8 timer om ugen). Her går individerne meget op i diæt-kroppen, og der er stor afstandtagen til plastikkirurgi og den type mere radikale kropsændringer. Kroppen er naturlig og kun få individer med disse praktikker og præferencer er stressede eller indtager regelmæssigt medicin. Denne gruppering er god til at investere i kroppen gennem 'bløde', 'langsigtede', 'langsomme' og 'indirekte' investeringsformer, hvor tålmodighed, disciplin, diæter, ernæring og kostindtag udgør de centrale opmærksomhedspunkter. Der er således en stor forskel og sikkert afstandtagen mellem denne gruppe, der spiser sig til sundhed og velvære, i modsætning til gruppen i den modsatte pol, som snarere lader sig operere eller medicinere til sundhed og velvære. Den ene kropsforståelse lægger op til en kultur-

krop, der løbende kan og skal korrigeres, ikke blot når noget går galt, fx ved sygdomme, ulykker eller skader, men også af æstetiske hensyn, hvor kroppen skal optimeres via kirurgi. Den anden kropsforståelse ser kroppen som noget naturligt, det vil sige noget, man er 'født med' eller har 'arvet' som genetisk design. Her kan og skal man stadig trimme og optimere kroppen, men slet ikke så radikalt som ved kulturkroppen. Når man tænker kroppen som en naturkrop, så er kroppens udseende, formåen og æstetik, som den nu er med de fordele og ulemper, som man nu engang er født med.

Investering vs. non-investering

Ved den anden dimension (Y-aksen fra bund til top) ses øverst individer, der karakteriseres af deres generelle engagement og aktiviteter, mens den modsatte (nederste) pol snarere investerer gennem at være ikke-investerende, henholdende, moderate og afslappede ift. deres krop. Der er tale om en dimension baseret på kapitalvolumen. Ved den øverste pol er der høj grad af investering i den fysiske krop med mere end otte timer om ugen, og her ses også høje prioriteter af aktive ferier, new age, og opsøgning af viden om velvære og sundhed, mens individerne i den nederste del svarer nej til at supplere i forhold til madvarer, kun træner den fysiske krop i lav grad, sjældent indtager medicin, ikke tester kroppen, ikke er stressede, kun sjældent indtager medicin og ikke dyrker new age. Der er tale om polariseringer mellem en relativt aktiv og investerende orientering mod kroppen og en mere magelig, afslappet relation til kroppen. Over denne polarisering er særligt den fysiske krop virksom, dvs. hvor en indikator på engagement og aktivitet fx viser sig ved høj grad øverst og lav grad nederst.

Yderpunkterne i denne polarisering mellem aktiv og investerende versus en magelig, afslappet relation til kroppen har en vis klangbund i kønnede forskelle i vores materiale, som dog primært er repræsenteret af kvinder. Figur 2 (se overfor) viser kønsfordelingen med ellipser, der repræsenterer hhv. mænd, der befinder sig mod den nederst pol, og kvinder, der befinder sig i midten og med større rækkevidde mod den øverste pol med en større kapitalvolumen til følge. Kvinder er således mere investerende og aktive med kroppen end mænd.

Figur 2: Kønsfordeling

I det følgende opsummeres nogle kropsdistinktioner ud fra de fire kvadranter, som kan rekonstrueres i korrespondanceanalysen. Dette viser nogle polariseringer i omgangen med egen krop relateret til de fem kropsinvesteringsformer. Tabel 1 (næste side) viser et firfeltskema om krop og velvære.

Den monitorerede og hektiske krop

Den instrumentelle kvadrant (øverst-venstre). Hvis vi ser på de forskellige relationer til kroppen i de fire kvadranter, så er den øverste til venstre karakteriseret af individer med et kulturligt, dvs. instrumentelt syn på kroppen. Der er præferencer for kropsændringer gennem plastikkirurgi og medicin, men også gennem høj grad af træning af den fysiske krop. I denne kvadrant dyrkes den kirurgiske, den kemiske krop og den fysiske krop. Individerne indtager medicin ofte for at undgå eller forebygge sygdom, og de tester desuden ofte deres sundhedstilstand gennem diverse applikationer. De konsulterer desuden hjemmesider for at opsøge viden om sundhedsrelaterede forhold. Det er også i denne gruppe, at flest individer oplever sig stressede. Man kan sige, at i denne kvadrant kæmpes der med kroppen med ret håndfaste midler som kirurgi, medicin og træning. Særligt i denne kvadrant var der en liberal holdning til at optimere kroppen gennem kirurgiske indgreb, og der er kun ganske få overvejelser om de risici, som også løbes ved kirurgiske indgreb. En SOSU-assistent beskriver at: "Det kunne jeg nok godt (kirurgisk indgreb), men på den anden side, så synes jeg også det er federe at arbejde for det selv, men jeg har overvejet og få suget fedt fra mine lår og så få ind i min numse. Sådan så min

numse... Ikke så min numse bliver større, men så den sådan bliver skubbet mere op [...] så jeg også taber mig på lårene.” (Social- og sundhedsassistent, 24).

Den monitorerede og hektiske krop Kamp med kroppen, stress, risici Kropskirurgi, fysisk træning og ofte medicin, tester kroppen <i>”jeg har overvejet at få suget fedt fra mine låre og så få det ind i min numse – så den bliver skubbet lidt opad”</i>	Den aktive og afbalancerede krop Naturlige krop der skal vedligeholdes Aktive ferier, new-age, wellness, litteratur, tester kroppen via videnskab Moderat træning og stor opmærksomhed på kost <i>”jeg elsker lange ture i naturen [...] det har sundhedsværdi for mig”</i>
Den henholdende og afventende krop Kroppen udfordret Ikke optaget af ernæring, læser sjældent, ikke optaget af new age eller wellness, meget lidt fysisk træning <i>”jeg er lidt gummistøvleagtig”</i>	Den rolige og balancerede krop Holistisk og naturligt forhold til kroppen, holder øje med kroppen Forebyggende, ingen eller lav stress, højeste afstandtagen til kropskirurgi, tester ikke kroppen <i>”vægten er sådan plus minus et kilo [...] jeg går ikke i fitnesscentre, min fordom er at her kommer man bare og laver sine øvelser og går”</i>

Tabel 1: de fire kropskvadranter

Det er også i denne kvadrant vi ser den største investering i den fysiske krop, med tilhørende brug af selvmonitorering via apps, målinger og tests. Individerne investerer i deres kroppe, men samtidig formidles udsagn om, at deres kroppe ikke lever op til ejernes forventninger. Man kan antage, at de relativt unge kroppe skal optimeres, frem for vedligeholdes. Man har en krop, som endnu ikke, eller kun i mindre grad har givet anledning til sygdomme og lidelser.

Den henholdende og afventende krop

Den instrumentelle kvadrant (nederst-venstre). Her er individer, som har lav mængde af sundhedskapital målt på den mentale/kulturelle krop. De læser sjældent og deltager ikke i nogen form for new age eller wellness aktiviteter, hvilket ville

have karakteriseret investering i den mentale krop. Ved denne kvadrant svares oftest nej til indtag af organiske madvarer, grøntsager og nødder/bær, og gruppen indtager ikke kosttilskud. Det er også i denne gruppe, hvor der i lav grad investeres i fysisk træning eller aktive ferier. Det er også i denne kvadrant, hvor flest individer har BMI, der viser svær overvægt. I denne kvadrant, som del af den instrumentelle pol, er relationen til kroppen dog relativt passiv, henholdende og for nogen del non-investerende. Kroppen er måske udfordret, men det giver ikke anledning til de store kampe med eller for kroppen. I de to første kvadranter er kroppene lidt yngre (20-34 år), og der er relativt lav koncentration af sundhedskapital målt på den mentale/kulturelle krop med modifikationer af økonomisk kapital i forhold til højre side af det sociale rum.

Den aktive og afbalancerede krop

Den holistiske kvadrant (øverst-højre). I denne kvadrant er individerne optaget af den naturlige krop, som dog stadig skal holdes ved lige og investeres i. Her nydes aktive ferier, new age og wellness, og samtidig fokuseres ikke mindst på ernæringskroppen, herunder diverse kosttilskud og til dels den fysiske krop, som trænes i 4 til 8 timer om ugen. Investeringen i disse forhold er i høj grad ledsaget af, at individerne opsøger viden, herunder videnskabelig viden om kroppen, velvære og sundhed. Det er også i denne gruppe, der er flest, der investerer i den mentale krop – både gennem konsumtion af litteratur generelt og gennem viden om kroppen og sundhed. Individer her er således aktive med investeringer i kroppen, og her er særligt fokus på ernæringskroppen, den mentale krop og i nogen grad den fysiske krop. Kroppen her skal hele tiden være objekt for opmærksomhed, og individet er løbende opføgende på ny viden og indsigt i, hvordan kroppen kan være bedst mulig virksom. Derfor er kroppen her ikke nødvendigvis helt i balance, men den skal løbende afbalanceres, korrigeres, med lige dele ro, afslapning, motion og ernæringsmæssige investeringer.

Ved denne kvadrant ses overvejende ældre, men også yngre individer, fx en kvinde, der læser ved en sundhedsrelateret kandidatuddannelse. Hun dyrker motion en gang om ugen, går til spinning, cykler rundt i København og ”elsker lange ture i naturen”, ”at høre en god lydbog eller podcast”, ”bare gå at slappe af”, som hun oplever giver stor ”sundhedsværdi” for hende. Hun beskriver, at hun er ret afslappet og tænker meget på økologi og bæredygtighed. Hun kunne symptomatisk for denne holistiske pol ”ikke finde på at købe eller spise færdigretter, mest fordi det ikke er særligt lækkert” (studerende, 27). En andet eksempel, der repræsenterer kvadranten er en læge over 60 år. Hun ikke bare læser om sundhed og velvære. Hun har også egne erfaringer med en ældre krop, der af og til har været syg. En krop, der mest skal vedligeholdes via aktive ferier, wellness og meditation. Kroppen skal ifølge denne informant afbalanceres og løbende korrigeres, men via moderate indgreb i ernæringskroppen, den mentale krop og den fysiske krop. Symptomatisk for kvadranten og særligt lægegruppen er akkumulationen af relativt meget både økonomisk og kulturel kapital.

Den rolige og balancerede krop

Den holistiske kvadrant (nederst-højre). I denne kvadrant har individerne et holistisk og naturligt forhold til kroppen, men det er en tilgang, som snarere er karakteriseret ved at være påpasselig, overvågende og lidt forebyggende end ved at være meget aktiv med investeringer. Der holdes øje med kroppen, de har den laveste grad af stress, og de viser den højeste grad af afstandtagen til plastikkirurgi og kropskorrektioner i det hele taget. Individerne indtager meget sjældent medicin, og de er relativt opsøgende i forhold til viden på internettet. De tester heller ikke kroppen via forskellige applikationer. Individer i denne kvadrant kan virke, som om de er i en form for balance med deres krop. En krop, der heller ikke gør meget opmærksom på sig selv, fx gennem stress. Der er relativt stærk afstandtagen til kropsforståelser, som ledsages af stærke og kraftfulde investeringer såsom kirurgi, medicinering og fysisk træning. Kroppen her er nogenlunde i balance, og 'er' bare naturlig på alle måder, og den skal passes og plejes, men ikke via hektiske indgreb af nogen art. I givet fald er der en vis opmærksomhed rettet mod ernæringskroppen, dvs. indtag af fødevarer mv.

I de to sidste kvadranter er kroppene overvejende lidt ældre (35-49 og over 50 år), og der er relativt høj koncentration af særligt kulturel kapital, men også til dels af økonomisk kapital i forhold til venstre side af det sociale rum. I kvadranten er der også studerende og yngre informanter såsom den mandlige fysioterapeutstuderende. Han har et afslappet forhold til sin egen krop og er uforstående overfor, hvis en person anvender for meget tid på træning. Det er ikke sådan, at individerne ved dette kvadrant er 'ikke-investerende' eller ligegyldige over for deres egen eller andres kroppe. Men individerne her er karakteriserede af en følelse af ingen eller lav grad af stress i deres daglige liv, de indtager kun sjældent medicin og har et kritisk blik på radikale indgreb i kroppen, fx via kirurgi og kropsændringer. Overordnet set reagerer særligt de ældre individer i kvadranten, når kroppen giver lyd fra sig ved symptomer eller reaktioner, men investeringerne skal være naturlige og i videst muligt omfang balancerede af egen kraft. Man monitorer kroppen, men ikke gennem brug af apps eller spektakulære målinger, snarere gennem at mærke, se og føle sin egen krop.

Den statsautoriserede sundhedskrop og de sundhedsprofessionelles

Der er kamp mellem sociale grupper om at definere den rette krop og derved om at gøre deres kropsidealer til de dominante og værdsatte på markedet. Man kan skelne mellem en dominant og en domineret sundhedskapital (Larsen 2021). Den første udgør en statsautoriseret sundhedskapital, hvor investeringen i kapitalen har store ligheder med de kropsideer og værdier, som formidles af statens institutioner og professioner i forhold til indtag af kost og drikkevarer, brug af træning, indikatorer på måling af kroppens funktioner mv. Denne krop har statens støtte og backup. Den anden type sundhedskapital er domineret eller non-dominant. Det vil sige, at en 'vulgær' kropsinvestering (i alt for store muskler eller indsættelse af brysttransplanter) kan have en fin afsætningsværdi ved nogle positioner i det sociale rum eller i

visse sociale felter. Men den udgør ikke en kapital i en bredere sammenhæng. Til gengæld udfordrer kropsaktivister doxaen i det sociale rum og i sundhedsfeltet. Gennem heterodokse strategier beskriver de enten, at der ikke er nogen krop, der er normal, eller at alle kroppe er smukke og værd at elske. Platforme for kropsaktivismen er sociale medier, bøger, video, dokumentarprogrammer, blogs mv. Kig fx på følgende hashtag(s) #plussize, #curvy, #bodypositivity, #skruop, #bodyacceptance, #bopo, #fedmefobi, #sårbarhed, #perfektuperfekt, #mentalsundhed. I sundhedsfeltet skal kroppen være eksplicit fysisk og ernæringsmæssigt fit, så den fremtræder flot, naturlig og sund udadtil. Den kropslige doxa i sundhedsfeltet er som den statsautoriserede og dominerende sundhedskapital (Larsen 2021). Arbejdet med kroppen må gerne understøttes af kirurgiske indgreb, lægemidler og være mentalt fit, men det udgør ikke selvstændige distinktive kapitaler, der eksplicit spilles ind i feltet fx gennem, at individer fortæller om deres brug af plastikkirurgi, indtag af lægemidler eller dyrkelse af yoga, meditation eller litterære værker. De sidste tre kropsinvesteringer kan være nødvendige for at opretholde et godt selvværd, en medicinsk balanceret krop og en mental stimulans. Men de lever bedst i det usagte og implicite som en formåen i forhold til at oppebære arbejdet i studiegruppen eller i jobfunktionen. Det er overvejende en biomedicinsk opfattelse af sundhed og velvære, som er dominerende i feltet, hvor kroppens fremtræden og den fysiologiske del vejer tungt. Man skal undgå sygdom, og idealerne ligger tæt på de forskrifter, som udstedes af statslige institutioner som Sundhedsstyrelsen. Generelt set beskriver informanterne, at sundhed fylder stadig mere i et tidsperspektiv i feltet, og også i deres egen socialisering via uddannelse og arbejde i feltet. Der er, inden for den statsautoriserede sundhedskapital, forskelle i, hvordan de respektive professioner opfatter sundhed og krop. Ud fra de respektive fagprofessionelle socialiseringsprocesser fokuserer fysioterapeuter og diætister på henholdsvis den fysiske krop og ernæringskroppen. Alle er imidlertid optaget af at mødet med patienten eller klienten involverer moralsk-etiske forhold, herunder spørgsmål om soignering, lugte mv.

Når den fysiske krop og ernæringskroppen udgør vigtige investeringsobjekter i feltet både for de professionelle og i deres syn på patienter og klienter, bliver det også tydeligt, at manglende eller fejlagtige investeringer på disse områder kan give anledning til udelukkelser, marginalisering, mobning eller brug af jokes og humor. Det beskrives, at potentielle ansatte kan udelukkes, men det gælder også aktuelt ansatte kolleger, der kan fyres, hvis de ikke lever op til doxaen i feltet. Det der kan opleves som uformelle kompetencer, såsom kroppens fremtræden, kan ofte trumfe specifikke faglige kvalifikationer. Man skal kunne 'passe ind', og her indgår også beskrivelser af behov for, at nye kolleger har både humor, omsorg og empati, men også at de skal give signal om at kunne klare stormvejr, være psykisk robuste og omstillingsparate.

De sundhedsprofessionelle praktiserer afvejninger og balancering i forhold til deres krop. På lignende måde som Nikolas Rose (2009) beskrev det, så må kroppene løbende afveje cost-benefit i forhold til kroppens velvære og sundheds-økonomi. Man vil leve længe, men også godt. Der skal afvejes mellem nydelse og afsavn,

mellem hedonisme og askese. Mange informanter beskriver, hvordan de, mere eller mindre bevidst og planmæssigt, afvejer slik mod grøntsager, weekend mod hverdage, ferier mod arbejdsliv, sommer mod vinter eller ung mod ældre. Der er således livsfaser, tider og steder for at nyde livet (måske tage på), fortære, konsumere og forbruge – og så også for tilbagebetaling (måske tabe sig), afsavn, askese, abstinens og afholdenhed. En sygeplejestuderende fortalte, hvordan hun og nogle medstuderende havde en aftale om balancen mellem ”nul-sukker” afvejet i forhold til ”sukker kun en gang om dagen” eller balancer mellem at spise grøntsager/varieret overfor at spise slik eller kager. En underviser på sygeplejerskeuddannelsen fortalte, hvordan hun og hendes mand nød vin og vinrejser, men det var vigtigt at dette balance-rede på ugebasis. Man drikker vin fredag og lørdag. Det går man så og ”glæder sig til i løbet af ugen”. Man justerer det og hun beskriver at man godt kan gå ”lidt efter KRAMS-rådene”, men samtidig skal man ”ikke gå glip af noget i livet” (social- og sundhedsassistent, 23). Man er sin egen sundhedsøkonom eller sundhedsminister. Det virker også sandt, at mange er blevet præ-patienter (Rose 2009), hvor vi ikke længere vil være passive tilskuere til skæbnens veje med os. Man vil holde djæveln på afstand, idet vi udøver nye former for selvomsorg ved at trimme kroppen. Så der er mange ligheder i sundhedsfeltet i opfattelser af kroppene. Men som sagt også store forskelle og modsætninger ikke mindst mellem kultur og naturkroppen.

Kritiske teori- og metodeovervejelser

Man kan overveje, hvorvidt det undersøgte område meningsfyldt kan betegnes som et felt i sig selv, herunder om dets autonomi (Broady 1998), eller om det burde konstrueres som et socialt rum (se diskussion heraf i: Wacquant & Akçaoğlu 2017). Wacquant der tidligere har beskrevet at felt, kapital og habitus er Bourdieuske nøglebegreber formidler her, at socialt rum er moderkategorien, det generiske begreb fra hvilket det specifikke begreb om felt logisk kan udledes (Wacquant & Akçaoğlu 2017, 12). Det beskrives, at felter er ”*relativt sjældne historiske dyr*”. Det virker imidlertid rimeligt at tænke et sundhedsfelt (Collyer 2017; Hindhede & Larsen 2019) eller medicinsk felt (Petersen 1998) som et handlings- og autoritetsdomæne som er blevet tilstrækkeligt demarkeret, autonomiseret og monopoliseret. For feltbegrebet taler, at aktørerne er mere eller mindre socialiseret gennem uddannelse og i erhvervet til visse måder at tænke og håndtere kroppe på. De har lært at kigge på sygdom, krop og patienter, herunder på dem selv og deres kolleger på bestemte biomedicinske måder. De er udsat for en lignende medicinsk orienteret strukturering af, hvordan kroppe er og skal være. Som en sygeplejestuderende sagde det meget rammende: ”Det bliver mere og mere tydeligt i løbet af studiet, at man får lidt mere hvid kittel på for hvert semester” (sygeplejestuderende, 27). De lærer sig den medicinske doxa. Til gengæld kan man ikke sige, at deres egne kroppe i sig selv er centrale i stridigheder i feltet, om end det er tydeligt i det kvalitative materiale, at alle er meget opmærksomme på hinandens fysiske kroppe, træningsaktiviteter, rygning mv. Vi kan sige at vores undersøgelsesobjekter er formet af den medicinske doxa om hvordan kroppe skal se ud og hvordan de fungerer biologisk,

anatomisk, fysiologisk mv., men som det beskrives af Wacquant og Akcaoglu (2017, 13) så praktiseres sociale handlinger for størstedelen i sociale rum, dvs. når lægen eller sygeplejersken agerer i venskabs- eller fritidsrelationer, dvs. udenfor sundhedsfeltet.

I forhold til sundhedskapital og de fem kroppe har korrespondanceanalysen og interviewundersøgelsen vist, at den mentale krop er en lidt tvivlsom og måske for flertydig kategori. Den dækker både over sundhedsrelateret kulturel kapital, fx en disposition til at opsøge viden på sundhedsområdet og over kulturel konsumtion såsom at gå teater. Men samtidig har den skullet operationalisere praksisformer som dyrkelse af meditation og yoga. Måske det vil være relevant at anvende både en mental krop (yoga, mindfulness) og en egentlig kulturel kapital.

De fem kroppe eller investeringsformer udgør begrebslige konstruktioner og som sådan sker investeringerne ikke 'en ad gangen'. De er vævet sammen og interagerer, hvor fx et kirurgisk indgreb, fysisk træning og indtagelse af lægemidler gør det muligt at kunne tilegne sig en kropslig ro og velvære, som igen muliggør varetagelse af et arbejde. Begreber om balance og afvejninger involverer også, at fx ernæringskroppen kan nyde vin, øl eller slik, men der skal ske tilbagebetaling gennem fysisk træning, løbeture og fitness. Man 'cykler på arbejde' eller 'tager trappen' som modvægt til en weekend eller vinterperiode, hvor kroppen har taget på i vægt. Praktikkerne, som vi her i abstrakt form kalder investeringsformer, gøres heller ikke nødvendigvis intentionelt og målrettet. Det kan godt være, at en ansøger til et job som fysioterapeut overvejer at få justeret sit kalorieindtag, eller at få trænet kroppen før jobsamtalen. Men mest af alt er kroppene i gang med at bevæge sig, at spise osv.

Rent metodisk kan sundhedskapital med fordel undersøges ved hjælp af en række metodiske fremgangsmåder fra brug af billeder, snaplogs, billedkort og dagbøger til biografiske interviews. Ikke mindst observationsstudier kan anbefales, når man vil forstå kropsarbejde på en dyb og anerkendende måde. Erfaringerne med denne undersøgelse har fx vist, hvor vigtig fysisk nærvær, tid, sted og respekt er, når man vil undersøge mere eller mindre tabuiserede praksisser med kroppen. I undersøgelsen her er medicinering og kirurgi af kroppen for nogle grupper svære at italesætte og erfaringen var, at den anonyme form som lå i spørgeskemaundersøgelsen kunne motivere til større åbenhed end et telefoninterview med en fremmed person. Det giver altså ikke altid sig selv at individuelle interviews frembringer mere fordybet indsigt end brug af for-strukturerede svarkategorier i et spørgeskema. Der er en vis frihed i anonymiteten.

Denne undersøgelse viser ikke 'den rygende pistol', der angiver, hvordan kroppe fx ekskluderes i sundhedsfeltet. Der er imidlertid ret åbenhjertige informationer om, at nogle er blevet fyret eller ikke ansat i jobpositioner, fordi de fx har for store kroppe. Der indgår også subjektive oplevelser af at blive mobbet, fordi man ikke passede ind i en gruppe, eller af at blive ekskluderet i forhold til jobmuligheder, studiegrupper mv. Det er imidlertid stadig uklart præcist, hvordan kroppe in- og ekskluderes 'objektivt' ved forskellige positioner i det sociale rum eller felter. Der

findes psykologiske eksperimenter som viser effekter, når billeder eller navne af ansøgere til jobpositioner manipuleres og gøres socialt attraktive, eller når deres vægt ændres (Agerström & Rooth 2011). Men det åbner for flere etiske udfordringer.

Der er imidlertid ikke tvivl om, at sundhedskapital som en in-formel kompetence kan være meget udslagsgivende, når nogle får gaverne i sundhedsfeltet, som fx adgang til studiegrupper, tilgang til praktikpladser eller jobmuligheder. Mens andre ikke tildeles disse goder.

Konklusion

Overordnet set bekræftede den empiriske undersøgelse, at det var meningsfyldt at konstruere de fem kategorier af sundhedskapital, og at der både var ligheder eller implicit konsensus (doxa), men også forskelle i opfattelser af kroppene i feltet. Det kan hænge sammen med den accelererede fremkomst af nye sundhedstrends, der i en stigende grad erstatter hedengangne praksisser, træningsmetoder, monitoreringsteknikker mv. Historisk set er der sket store forandringer ift. sundhed. De ældre i feltet fortæller om at ansøgere om jobs, i forhold til tidligere, bruger meget tid og plads på at fortælle om deres fritidsinteresser, fysisk træning, sunde vaner osv. Denne transformation resonerer med spaltningen af kroppen i flere, hvoraf vores undersøgelse tager udgangspunkt i de fem kroppe i feltet. Trends inden for fx kost er ikke et nyt fænomen, men variationen og hastigheden hvormed nye trends erstattes af nyere trends sætter pres på nogle sundhedsprofessionelle. Der indtages mere grønt og varieret, og mange tager diverse kosttilskud, vitaminer, er på diæter, spiser grød, grøntsager osv. Det er vigtigt, at man passer ind. Kroppens fysiske fremtræden, som bevis på investering i den fysiske krop giver signal om, at man kan klare stormvejr, være psykisk robust og omstillingsparat. Når den fysiske krop og ernæringskroppen udgør vigtige investeringsobjekter i feltet både for de professionelle og i deres syn på patienter og klienter, bliver det også tydeligt, at manglende eller fejlagtige investeringer på disse områder kan give anledning til udelukkelser, marginalisering, mobning eller brug af jokes og humor. På et individuelt niveau er investeringsarbejdet objekt for løbende afvejning, som indregner slik mod grøntsager, weekend mod hverdage, ferier mod arbejdsliv. Der er ligeledes livsfaser, tider og steder for at nyde livet (måske tage på), fortære, konsumere og forbruge – og for tilbagebetaling (måske tabe sig), afsavn, askese, abstinens og afholdenhed.

Fremvæksten af orientering rettet mod sundhed harmonerer med konceptualisering af sundhedskapital som en spaltning af kroppen i flere kropsforståelser, herunder distinktioner mellem indre og ydre, men også mellem naturlige og 'kunstige' kroppe. Vi ser på det studerede område at særligt den fysiske krop og ernæringskroppen er centrale holdepunkter i feltet. Der er ligheder mellem den statsautoriserede og dominerende sundhedskapital og så den krop, der hyldes i sundhedsfeltet. Dog med nogle forskelle på, hvad der betones i de forskellige faggrupper. De største forskelle viser sig dog at angå distinktionen mellem det, vi har betegnet som kulturkroppen og naturkroppen. Ved den første har man et ret instrumentelt forhold til

kroppen, som udsættes for hård fysisk træning og måske medicinering og kirurgi. Ved den anden er man mere til at trimme kroppen gennem ernæring, yoga og meditation. Distinktionen mellem kultur- og naturkroppen matcher også relationer mellem kort og lang uddannelse, lav og høj løn, samt relativt ung og relativt gammel. Særligt de yngre er optaget af kroppen som mål i sig selv, med henblik på at optimere individets sociale væren (studiegrupper, praktikpladsmarked, kærestemarked, jobmarked), mens de ældre snarere er optaget af at trimme og vedligeholde kroppen, samt at reparere den, når sygdomme og udfordringer gør sig nærværende. Alle er imidlertid optaget af at mødet med patienten eller klienten involverer moralsk-etiske forhold, herunder om soignering, lugte mv. En anden distinktion går mellem individer, der er relativt aktive med at investere i kroppen i forhold til de som er forholdsvis non-investerende i den.

Kristian Larsen, Senior Researcher, Professor 2, Ph.D.; The University Hospitals Centre for Health Research (UCSF), University of Copenhagen & Professor 2 Oslo Metropolitan University.

Anette Lykke Hindhede, Ph.D., Associated Professor; Aalborg University, Department of Culture & Learning, A. C. Meyers Vænge 15, 2450 Copenhagen; Denmark. Email anlh@hum.aau.dk

Frederik Møller Henriksen, Sociologist, Research Assistant; Copenhagen University, iCourts, Faculty of Law, Karen Blixens Plads 16; 2300 Copenhagen S, Denmark Email fmh@jur.ku.dk

Noter

- ¹ <https://www.nrk.no/norge/store-tar-over-helsedepartementet-1.8331039>
- ² Tak til Margaretha Järvinen som fremsendte spørgeskema fra undersøgelsen omkring drikkevaner i en dansk virksomhed (Järvinen et al. 2014). Dette skema har været inspirerende for undersøgelsen om sundhedskapital.
- ³ Med 14 aktive variable forklarer første dimension 41 % af den totale inerti (varians) af skyerne (0.4102), og anden dimension forklarer 21,5 % af total inerti (0.2147). Tredje dimension er ikke inkluderet, da den kun forklarer under 3 % af den samlede inerti.

Referencer

- Agerström, J., & Rooth, D.-O. (2011). The role of automatic obesity stereotypes in real hiring discrimination. *Journal of Applied Psychology*, 96(4), 790–805. <https://doi.org/10.1037/a0021594>
- Andreasson, J. & Johansson, T. (2015) *Fitness Revolutionen. Kropp, Hälsa och gymkulturens globalisering*. Stockholm: Carssons.
- Arnholtz, J. (2018). Tensions, Actors, and Inventions: Bourdieu's Sociology of the State as an Unfinished but Promising Research Program. In Thomas Medvetz and Jeffrey J. Sallaz (red.), *The Oxford Handbook of Pierre Bourdieu* 10.1093/oxfordhb/9780199357192.013.27

- Bambra C. (2019). From Quotas to Sanctions: The Political Economy of Rehabilitation in the UK. In: Harsløf I., Poulsen I., Larsen K. (red.), *New Dynamics of Disability and Rehabilitation*. Palgrave Macmillan, Singapore.
- Baxter, S., Sanderson, K., Venn, A. J., Blizzard, C. L. and Palmer, A. J. (2014). The Relationship between Return on Investment and Quality of Study Methodology in Workplace Health Promotion Programs, *American Journal of Health Promotion*, 28(6), 347-363.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1985). Effet de champ et effet de corps. *Actes de la recherche en sciences sociales* 59. Oversat af Carsten Sestoft i *Praktiske Grunde. Tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab*, 2008, nr. 3-4.
- Bourdieu, Pierre (1999). *Den maskuline dominans*. Tiderne skifter.
- Bourdieu, P., A. Accardo, G. Balazs, et al. (1999). *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. & Farage, S. (1994) Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. *Sociological Theory*, 12, 1–18.
- Bourdieu, P. (2001). *Firing Back. Against the tyranny of the Market 2*. London: The New Press.
- Bourdieu, P. (2010). Statens venstre hånd og statens højre hånd. *Praktiske Grunde*, 1-2, 113-120.
- Bourdieu, P. (2014). *On the State: Lectures at the Collège de France 1989–1992*. Cambridge: Polity Press.
- Brewis, A. A., Wutich, A., Falletta-Cowden, A., & Rodriguez-Soto, I. (2011). Body norms and fat stigma in global perspective. *Current Anthropology*, 52(2), 269-276.
- Brinkmann, S. (2010). *Det diagnosticerede liv. Sygdom uden grænser*. Klims forlag.
- Brinkmann, S. (2014). Diagnosekultur - et analytisk perspektiv på psykiatriske diagnoser i samtiden. *Tidsskrift for Norsk Psykolog Forening*, 51(9), 692-697.
- Broady, D: (1998) ”Inledning: en verktygslåda för studier av fält”. In *Kulturens fält* (red. D. Broady), Bokförlaget Daidalos, Göteborg, 11-26.
- Brodersen J, Schwartz LM, Heneghan C. (2018). Overdiagnosis: what it is and what it isn't. *BMJ Evidence-Based Medicine* 23, 1-3.
- Collyer, F. (2017) Envisaging the healthcare sector as a field: moving from Talcott Parsons to Pierre Bourdieu. *Social Theory & Health* 16, 111–126 (2018). <https://doi.org/10.1057/s41285-017-0046-1>
- Crawford, R. (1980). Healthism and the medicalization of everyday life. *International Journal of Health Services* 10(3), 365–388.
- O'Donnell, M. P. (2002) *Health promotion in the workplace*. 3rd ed. edn. Albany, N.Y: Delmar.
- Esmark, K. (2008). Pierre Bourdieu og det religiøse felt. *Gjallerhorn*, 6, 28-38.

- Faber, S. T., Prieur, A., Skjott-Larsen, J., & Rosenlund, L. (2012). *Det skjulte klasesamfund*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Fagerholt, R. A. (2011). *Kampen om helsen, en kvantitativ studie av koblinger mellom en offentlig ekspertdiskurs og ungdoms livsstilspraksiser*. Master's thesis, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Institutt for sosiologi og statsvitenskap).
- Hindhede, A. L., & Larsen, K. (2019). Prestige hierarchies of diseases and specialities in a field perspective. *Social Theory & Health*, 17(2), 213–230. [17/2]. <https://doi.org/10.1057/s41285-018-0074-5>
- Hofmann, B. (2014). Diagnosing overdiagnosis: conceptual challenges and suggested solutions. *European Journal of Epidemiology*, 29(9), 599–604.
- Jensen, B; Larsen, K; Koudahl, P; Andsager, G. (2007) *Ulighed i børn og unges sundhed – set i lyset af social kapital*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.
- Järvinen, M, Houman Ellersgaard, C; Larsen, A. G. (2014). Drinking to the limit: Alcohol, social status and health governance. *Drugs: education, prevention and policy*, 21(4): 283–298.
- Kristensen, D. B., Lim, M., & Askegaard, S. (2016). Healthism in Denmark: State, market, and the search for a “Moral Compass”. *Health: An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine*, 20(5), 485–504.
- Kurunmaki, L. (1999). Professional vs. financial capital in the field of health care. *Accounting, Organizations and Society*, 24(2), 95–124.
- Kvalvaag, H. (2013). *Hvorfor er livsstilsendring vanskelig? Kropp, mat og livstil som (ernærings-) vitenskap og praksis*. Doktoravhandling ved NTNU: 343.
- Larsen, Kristian. (2009). Kroppe, sundhed og social ulighed. In S. Glasdam (Ed.), *Folkesundhed – i et kritisk perspektiv*. Dansk sygeplejeråd Nyt nordisk forlag Arnold Busck, s. 188–218.
- Larsen, K. (2010). Det behandlende hus er blevet sygt: sociologiske og historiske perspektiver på patientforløb. i H Timm (red.). *Sammenhængende forløb i sundhedsvæsenet*. Videnscenter for Sammenhængende Forløb - i social- og sundhedssektoren, Professionshøjskolen Metropol, København, s. 39–64.
- Larsen K. (2021) *Sundhedskapital: perspektiver på krop, sundhed og ulighed*. Kbh.: Samfundslitteratur (udkommer forår 2021).
<https://samfundslitteratur.dk/bog/sundhedskapital>
- Larsen K, Esmark K, 2010. Om studier af sundhed mellem Nikolas Rose og Pierre Bourdieu. In Larsen K, Esmark K, Høyen MES (red.), *Hvorfor Bourdieu?* Kbh.: Forlaget Hexis, 133–50.
<http://www.hexis.dk/forlag/hvorfor-bourdieu-esmark-hoeyen-larsen.pdf>.
- Larsen, K., Cutchin, M., & Harsløf, I. (2013). Health capital: New health risks and personal investments in the body in the context of changing Nordic welfare states. In Harsløf, & R. Ulmestig (red.), *Changing social risks and social policy responses in the Nordic welfare states*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 165–188.

- Larsen, K. & Hansen, G. (2013). *Social ulighed i sundhed -mere vilkår end valg. Indsigter og forklaring på norske forhold*. Underlagsrapport til Sosial ulikhet i helse: En norsk kunnskapsoversikt. HIOA.
- Larsen, K., & Morrow, V. (2009). Social positions and young people's health: A Bourdieu'ian critique of dominant conceptualisations of social capital. *Praktiske Grunde*, 3, 7-30.
- Larsen K, Hindhede AL, Larsen MH, Nicolaisen MH, Henriksen (2020) FM. Bodies need yoga? No plastic surgery! Naturalistic versus instrumental bodies among professions in the Danish healthcare field. *Social Theory & Health* Nov 10. <https://doi.org/10.1057/s41285-020-00151-z>. Online First.
- Latimer, J. & Munro, R. (2015). Uprooting class? Culture, world-making and reform. *Sociological Review*, 63(2), 415-432.
- Le Roux, B., & Rouanet, H. (2004). *Geometric data analysis: from correspondence analysis to structured data analysis*. Springer Science & Business Media.
- Le Roux, B., & Rouanet, H. (2010). *Multiple correspondence analysis* (Vol. 163). Sage.
- Lemke, T. (2017). Sundhed og sygdom i den postgenomiske ære. In Mads Peter Karlsen og Kaspar Villadsen (red.), *Sundhed og magt*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Nettleton, S. (2013). *The Sociology of Health and Illness*. Polity Press, Cambridge.
- Petersen, K.A. (1998). *Sygeplejevidenskab - myte eller virkelighed. Om genese og struktur af feltet af akademiske uddannelser og forskning i sygepleje i Danmark*. Århus: Det Sundhedsvidenskabelige Fakultet, Århus Universitet
- Rose, N. (2009). *Livets politik. biomedicin, magt og subjektivitet i det 21. århundrede*. Dansk Psykologisk Forlag.
- Shilling, C. (2003). *The body and social Theory*. London: Sage Publications.
- Slevin, K. (2010). If I had lots of money... I'd have a body makeover: Managing the Aging Body. *Social Forces*, 88(3), 1003–20.
- Swami, V. (2015). Cultural influences on body size ideals. *European Psychologist*.
- Turner, B. (2008). *The Body and Society: Explorations in Social Theory*. 3. ed. London: SAGE
- Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University.
- Wacquant, L. & Akçaoğlu, A. (2017). Praksis og symbolsk magt hos Bourdieu: Set fra Berkeley. *Praktiske Grunde*, 3-4, 5-20.

BILAG 1.**Kropsinvesteringerne og operationalisering af undersøgelsesspørgsmål**

	Karakteristik af kropsinvestering	Operationalisering af spørgsmål
Kirurgiske krop	Kirurgi, laserbehandling rettet mod optimering af fysiske krop og ikke blot korrektion eller fjernelse af syge/patologiske kropsdele. Det drejer sig om re-design af krop og kropsdele fra forstørrelse og formindskelse af kropsdele herunder tilpasning af næser, pander, øjenomgivelser og maver til kønsorganer. Der kan være tale om mindre såkaldte rynkebehandlinger med indsprøjtninger af botox, restylane, fedtinjektion eller kemisk peeling. Desuden operationer kirurgisk eller med laser i forhold til hårfjernelse, karsprængninger på kroppen. Dernæst operationer rettet mod ansigtsløft, dobbelthage, næseoperation, læbeforstørrelse, øjenlågoperation, stritører og tindingeløft, samt større operationer som brystforstørrelser eller reduktioner samt fjernelse af slap hud på kroppen. Man kan også regne kropsudsmykning som piercing i ører, næse, torso, brystvorter og kønsdele, samt tatovering som del af den kirurgiske krop. Visse indgreb er helt eller delvis statsligt finansieret mens andre kræver en del økonomisk kapital fra få hundrede kr. for piercing og kr. 2000-6000 for små indgreb til 'bodylift' for mindst kr. 113.000 kr. Her investeres mest blandt kvinder men også vækst blandt mænd.	I hvor høj eller lav grad syntes du, at det er fint og acceptabelt at: få lavet skønhedsoperationer (implantat i kæberne, brystforstørrelser med implantater, ansigtsløftning, botox i et område, fedtsugning)? få lavet operationer der korrigerer så kroppen (for)bliver ungdommelig (udglatte rynker, løfte tunge øjenlåg, strammet maven op)? Hvilke kropskorrektioner har du eller kunne du overveje at få lavet? En fedtsugning En operation der har korrigeret eller der korrigerer mit ansigt og ansigtsudtryk En operation der har korrigeret eller der korrigerer mine lår eller arme En operation der har korrigeret eller der korrigerer min mave Fjernelse af blodkarsprængninger i huden Hvor enig eller uenig er du i følgende udsagn: Jeg syntes kroppen skal være naturlig som den nu engang er og jeg bryder mig ikke om operationer der ændrer på dette Jeg syntes der må være noget galt med mennesker der får foretaget operationer på hele kroppen Jeg mener grimme mennesker burde blive opereret når det nu er muligt Jeg syntes det er direkte grimt og skæmmende når ældre mennesker er opereret for se unge ud Jeg vil gerne opereres hvis mit udseende og fremtræden gør at jeg ikke længere kan beholde mit arbejde Jeg syntes det er en stor gevinst at man nu kan blive opereret så stadig flere kan opleve sig unge og friske
Kemiske krop	Biokemi, kemi og lægemidler rettet mod både den ydre og indre krop. Det kan dreje sig om brug af konventionelle og alternative lægemidler (homøopati, plantelægemidler) som medikamenter fx piller eller cremer til at optimere kroppen ift. at være frisk, rask eller undgå smerte, allergi, depression/mani, alkoholmisbrug og sygdom. Her indgår også mikrodosering hvor man anvender meget små doser af psykodelisk stof for at fremme kreativitet og problemløsning eller til at lindre angst eller depression. problemløsning Men også (bio)kemiske interventioner for at optimere friskhed, aktivitet, humør, jobpræstationer, muskelopbyg-	Indtager du regelmæssigt medicin eller lægemidler for: at opleve bedre velvære og sundhed? at forbedre din fremtræden over for andre i almindelighed? at undgå eller forebygge sygdom (influenza, smerte, allergi, søvnløshed, kvalme)? at undgå eller minimere angst, nervøsitet, depression, hyperaktivitet? at undgå overdrevet indtag af alkohol eller andre rus, eller nydelsesmidler? at øge din mandighed (eller) eller kvindelighed? at præstere det der forventes af dig i din jobsituation? at fremtræde bedre over for en kæreste/partner? Hvor enig eller uenig er du i følgende udsagn om din holdning til brug af medicin og lægemidler?

	ning, mandighed/kvindelighed, fedt-sukker-proteinforbrænding, udskillelse eller optagelse af diverse eller for minimere nervøsitet, søvnløshed, hårtab, ubehag, angst. Investeringen i den kemiske krop sker gennem kroppens huller og åbninger fra mund, næse, øjne, ører til skede og anus. Men også på den ydre krop (af-farvning eller fjernelse af hår, tatovering) eller ind i kroppen via indsprøjtninger eller indhældninger.	Jeg vil foretrække at en sidestillet kollega/studiekammerat anvender medicin eller lægemidler hvis det kan hjælpe ham/hende til at varetage sit job bedst muligt Jeg vil til enhver tid anvende alternative lægemidler, hvis jeg føler de kan hjælpe mig til velvære og sundhed Jeg vil til enhver tid anvende medicin og lægemidler hvis det kan hjælpe mig til at få et bedre job, bedre bolig eller en god partner Jeg vil anvende medicin og lægemidler hvis jeg bliver udfordret i mit job og risikerer at blive fyret Jeg vil anvende medicin eller lægemidler hvis det kan hjælpe mig til at varetage mit job bedst muligt Jeg vil aldrig anvende alternative lægemidler såsom plantelægemidler eller homøopatiske lægemidler Jeg vil aldrig anvende spirituel healing til behandling af ubehag eller sygdom Jeg vil aldrig anvende præstationsfremmende medicin eller lægemidler
Diæt krop	Diætkroppen involverer investeringer gennem indtagelse af ernæring, fødevarer og spisevaner. Der investeres gennem sofistikerede overvejelser om tidspunkter for indtagelse af madvarer, spisemåder, mængder og ikke mindst sammensætning af ernæring. Diætkroppen kan også ud over indtagelse af fødemidler involvere refleksioner om optagelse og udskillelse af disse herunder om hvordan fødevarer, vitaminer og mineraler interagerer med hinanden i forhold til mavetarmsystemet og kroppens generelle sundhed og velvære. Investeringen kræver afvejninger af små versus store måltider, vegansk, fleksitar, vegetabilsk, organisk, laktosefri, glutenfri, fedtfri, kødfri versus konventionelle madvarer. Investeringen nødvendiggør opmærksomhed på hvordan kroppen reagerer på indtag af fødemidler mv. Det kan være gennem observationer af afføring (tyk/tynd, farve, hyppighed), hud, mave og kroppens øvrige reaktioner. Det er nødvendigt at være opdateret om nyeste viden om molekyler, proteiner, enzymer, vitaminer og mineraler og om hvordan de skal kombineres og sammensat i måltider.	Hvor ofte plejer du at spise eller drikke følgende mad- og drikkevarer? Rå grøntsager? Frugt og grønt (fx som del af salat eller mellemmåltid) Bær og nødder (fx som mellemmåltid eller alene) Økologiske madvarer (fx mælk, komprodukter, grøntsager) Kødmadvarer (fx okse, svine, kalkun, lammekød, vildt kød) Fisk eller skaldyr (fx fladfish, torsk, laks, herunder sushi, rejer) Kosttilskud (fx multivitamin/mineralpiller, øvrige kosttilskud) Koldpresset olie, økologisk jomfruolie, kokosolie eller fiskeolie (fx som del af den daglige kost, madlavning) Kogte grøntsager? Salat eller revne grøntsager/råkost? Drikke grøn the eller urtete Spørgsmål om anvendelse af mineraler mv. ift. få det bedre med mig selv få en vægtøgning få et vægttab øge træningspræstationer få mere energi og sundhed i hverdagen fremtræde bedre over for andre fastholde eller forbedre min jobposition forebygge sygdom Jeg vil aldrig spise detox-kost eller antiage-mad Jeg tager ofte proteinshakes Jeg spiser ofte stegt flæsk med persillesovs

		Jeg vælger altid afvekslende traditionel dansk mad frem for paleo/palæo kost (korn, kød, fisk, skaldyr og grønt/bær som fandtes i jægerstenalderen) Jeg vil aldrig gøre brug af personlig kostvejleder eller diætist Jeg vil aldrig spise mad fra en burgerbar
Fysiske krop	Den fysiske krop involverer investering gennem træning, bevægelse og motion af kroppen med fokus på den ydre krops fremtræden. Det kræver tid og energi rettet mod sportsaktiviteter, træning i fitnesscenter eller gåture, og foregår som formel klubbetageelse eller informelle og private aktiviteter, udendørs og indendørs. Nogle investeringer er meget eksplicit rettet mod at optimere den ydre krops fremtræden som fx bodybuilding eller bikini-fitness, motiveret af formelle konkurrencer, mens andre investeringer pågår som helt uformelle og ikke-institutionaliserede aktiviteter hvor kroppen trænes via daglige aktiviteter (cykle, gå) eller som del af arbejde (fysisk krævende arbejde). Nogle investeringer kræver høj intensitet og energi, herunder måske forbundet med smerte, højt blodtryk og puls, samt sved og måske fare som kontaktsport (fx boksning), mens andre ikke erfares som træning, men blot pågår som del af daglige aktiviteter hvor den fysiske krop mobiliseres og anvendes. Investering i den fysiske krop nødvendiggør en særlig opmærksomhed rettet mod de kropslige effekter såsom størrelse, volumen, form og æstetik af krop eller kropsdele eller om balance og ligevægt mellem højre og venstre side eller mellem forside/bagside, overkrop/underkrop. Investeringsarbejdet understøttes af monitoreringer ved hjælp af alt fra spejl og vægt til medicinske målinger af Body Mass Index (BMI), iltoptag, serum kolesterol mv., til brug af Apps og software. Begrebet det kvantificerede selv (Lupton 2016) beskriver tendensen at individer søger at optimere særligt deres fysiske krop via brug af diverse teknologier som betegnes 'self-tracking'.	Jeg træner min krop fysisk gennem lettere træning/motion (fx vandreture, stavgang) Jeg træner min krop fysisk gennem hårdere træning (fx cirkeltræning, squash, fodbold, håndbold, løb, fitness, styrke, dans, fight) Jeg træner, motionerer eller udøver min idræt i offentlige/fælles sammenhænge (fx i grupper/hold i foreninger, klubber, træningscentre) Jeg træner, motionerer eller udøver min idræt alene/individuel (fx gå, cykle eller løbe alene i naturen) Jeg træner, motionerer eller udøver min idræt med støtte fra en instruktør eller personlig træner Jeg syntes det er grimt og vulgært når nogle overtræner og får kæmpe muskler så de dårligt kan bevæge sig Jeg vil aldrig træne på en militær forhindringsbane Jeg oplever velvære ved at min krop er fysisk stærk Jeg vil aldrig træne i et fitnesscenter Jeg vælger udlandsrejser efter om jeg kan udøve min sport eller fysiske aktivitet dér Jeg går op i at have det rigtige udstyr, når jeg udøver min sport Jeg vil ikke vælge en overvægtig partner
Mentale krop	Den mentale krop involverer investering af tid og energi anvendt på at læse litteratur eller videnskab eller at gå til kunstudstillinger, teater eller musik koncerter, men også investering i mindfulness, yoga eller healing. Det gælder om at føle og sanse kroppen via et indre arbejde med at bringe	Hvor ofte du foretager følgende aktiviteter for at opleve velvære eller mentalt overskud Meditation Yoga Mindfulness Tai Chi Læser skønlitterære bøger, digte eller poesi Været på SPA-wellness ophold i udlandet

	balance og ro i krop, sind og sjæl hvilket fx kan begrebsliggøres gennem bestræbelsen at støtte en holistisk eller antidualistiske tænkning, at være i nuet, at selvforlemme osv. Den mentale krop er rettet mod det mentale og kan som sådan mest erfares af den som investerer, men vejen til at styrke den mentale krop kan godt gå gennem fysisk hårde øvelser fx i typer af yoga (Bikram, hot yoga eller vinyasa). Effekterne af investeringsarbejdet er således mere oplevet og erfaret end synligt om end et højt niveau af investering i den mentale krop præsenterer sig som en afslappet, sensitiv, refleksiv, vidende – måske en aktiv, empowered og resilient - krop.	Været på kroophold eller vandrehjem i Danmark Været på all-inclusive ferieophold i udlandet (fx i Egypten, Thailand, Sydeuropa) Dyrket wellness via massage (fx ansigtsmassage, kropsmassage) Dyrket wellness via helse-gennem-vand (fx spa-bad, dampbad, sauna) Dyrket wellness via kropsindpakninger (fx rensende ler, alger, olier, chokolade, bodyscrub) Hvor enig eller uenig er du i disse udsagn: Jeg læser bøger for at holde mig opdateret så jeg kan tale med på jobbet/studiet Jeg får ro i kroppen og oplever stort velvære og sundhed ved at læse skønlitterære bøger Jeg vil aldrig dyrke dynamisk yoga (fx med relativt hård fysisk træning) Jeg vil aldrig dyrke blid-restorativ yoga (fx med meget afslappende øvelser) Jeg mener ikke at litteratur og kunst har noget med sundhed at gøre Jeg mener krop og sjæl hænger sammen og man må træne begge dele hvis man vil være et helt menneske Jeg er mere virksom og aktiv i mit arbejdsliv når der er balance mellem min fysiske og psykiske velvære og sundhed Jeg forstår ikke at folk bruger tid og energi på wellness, meditation, yoga, mindfulness eller Tai Chi.
--	--	---

Note om forskningskulturer

Carsten Sestoft

I en antologi om komparativ byforskning beskriver Stéphanie Vermeersch i en slags metaartikel, hvilke udfordringer et britisk-fransk forskningssamarbejde om studier af middelklassekvarterer i Paris og London bød på. For mig var det øjenåbnende, fordi hun peger på nogle meget konkrete følger af den måde, som forskning struktureres på i de to lande. Hun lægger meget vægt på, at hun kun taler for sig selv, og at hendes franske kolleger kan have oplevet det anderledes. Det er formentlig nødvendigt, fordi det kan virke illoyalt at blotlægge problemerne i et samarbejde, som har stået på i flere år. Det er måske derfor, at det er så sjældent et indblik man får her, men så meget mere interessant er det.

Udfordringerne angik teori og begreber, de økonomiske rammer og sproget.

Målet var at sammenligne middelklasseforstadskvarterer til Paris og London gennem bl.a. interviews. Det viste sig dog, at englændere og franskmænd ikke havde helt samme forståelse af begrebet middelklasse, hvad man måske godt kunne have fortalt dem. *Middle class* omfatter jo på engelsk (især som *upper middle class*) en del af de sociale grupper, der falder ind under betegnelsen borgerskab (*bourgeoisie*) på fransk, hvor *classes moyennes* snarere betegner klassefraktioner under borgerskabet, dvs. småborgerskabet.

Værre var briternes forståelse af Bourdieus begreb om habitus. Selvom englænderne angiveligt delte referencen til Bourdieu, viste det sig, at de havde en "ikke-strukturalistisk og meget individualistisk opfattelse" af fx habitus, som kun sjældent blev brugt som "struktureret og strukturerende disposition", derimod snarere som en "samling af smag og praksisser, som ganske vist kan forbindes til miljø eller klasser og klassefraktioner, men hvis dynamiske del, det vil sige alt det, som har gjort det muligt at konstruere habitus, forbliver unævnt, i lighed med den praksis, som habitus bidrager til at generere" (Vermeersch, 185-186). Englændernes forståelse af habitus var ikke forkert, men upræcis eller måske snarere uforpligtende. Den udvander begrebet, så det kan bruges om lidt af hvert, men samtidig ikke rigtig siger noget om noget.

Sprogproblemet viser, i hvilken grad den engelsksprogede verden dominerer den globale forskningsverden. Franskmændene var tvunget til at kommunikere på engelsk, herunder at lade deres tekster oversætte til engelsk, når de ikke selv mestrede sproget tilstrækkeligt. Englænderne bekymrede sig derimod ikke om at læse franske

forskningstekster, af den simple grund at de ikke kunne fransk. Det er den omvendte verden i forhold til situationen for 30-40 år siden, hvor franske forskere sjældent kunne engelsk, men som det naturligste af verden forventede at udlændinge, som ville i kontakt med dem eller læse deres tekster, måtte gøre dette på fransk.

Med hensyn til de økonomiske rammer er det enkleste at citere Vermeerschs overvejelser:

Storbritannien er for et stykke tid siden overgået til et liberalistisk forskningssystem, som det franske går i retning af, men ikke fuldt ud er indtrådt i endnu, hvis man holder sig til den forskel, som vi har kunnet konstatere i måden at bedrive forskning på i hverdagen. På to væsentlige punkter var forskellen iøjnefaldende, nemlig med hensyn til fordelingen af arbejdsopgaver og presset for at publicere.

Hvad det første punkt angår, havde vores britiske seniorforskerkolleger ikke mulighed for at lave feltarbejde, fordi de skal registrere deres arbejdstid dagligt, og den forskningstid, som går med etnografisk observation eller interviews tæller ikke som nødvendig tid. I Frankrig er det ikke alle forskere, som laver feltarbejde ... men de kan, hvis de ønsker det. Alle er herre over, hvordan de fordeler deres tid på de forskellige arbejdsopgaver. I den engelske forskergruppe var det derfor kun postdocs, som lavede feltarbejde, det vil sige interviews, mens vi i den franske gruppe alle deltog på lige fod i denne fase af arbejdet. Det medfører i nogen grad en uligevægt i diskussionerne, fordi kendskabet til interviewene ikke var det samme for alle, og det forstærker det andet aspekt, nemlig presset for at publicere, fordi seniorforskerne ved ikke at deltage i feltarbejdet i stedet bruger tiden på at skrive. Samlet set blev den tid, der blev brugt på at analysere data i den engelske gruppe, reduceret i sammenligning med den tid, vi brugte i den franske gruppe. Vi blev således inviteret til at begynde at publicere få måneder efter at vi havde påbegyndt forskningsprojektet ... vi begyndte at arbejde på det, men måtte opgive, fordi vores resultater var alt for foreløbige. Englænderne publicerede så uden os, og alt i alt udgav de langt mere end os, men sommetider på grundlag af noget, som for os synes at være intuitioner snarere end verificerede forskningsresultater.

Denne vigtige forskel i fordelingen af arbejdstid medfører i mine øjne en langt mere omfattende betydning for feltarbejdet i den franske forskning, som er synlig i konstruktionen af artiklerne, hvor *state of the art* inden for teorien konstant forholdes til data fra feltarbejdet frem for at være adskilt i en i sidste ende langt mindre heuristisk relation. Den tid, som det tager at beherske og blive fortrolig med felten, er ikke til rådighed for englænderne, som tilmed, når slutdatoen for forskningsbevillingen nås, simpelthen ophører med at arbejde videre! Hvor arbejdet for os nærmest først begynder. (Vermeersch, 187).

Vermeerschs beskrivelse af rammerne for det eksternt finansierede forskningsprojekt på den engelske side passer sådan set ret godt på den måde, man på nogle danske universiteter praktiserer forskning på. Det gælder de steder, hvor der foretages

tidsregistrering, og hvor fastansatte (lektorer og professorer) ikke har forskningstid, medmindre de skaffer eksterne bevillinger til det. Andre steder er det formentlig mere flydende. Men man kan vel sige, at hendes beskrivelse af dette system viser, at det ikke egner sig særlig godt til at lave gruppebaseret empirisk forskning? I hvert fald inviterer det til en overvejelse af, hvordan de økonomiske rammer for forskningsaktivitet skrues sammen, så de faktisk fremmer erkendelse – en diskussion, som givetvis er værd at tage (og måske påtrængende nødvendig) i Danmark også.

*

Vermeersch, S. (2020). “Les difficultés de la comparaison international. Retour sur une expérience de recherche.” In *D’une ville à l’autre. La comparaison internationale en sociologie urbaine*, Authier, J.-Y., V. Baggioni, B. Cousin, Y. Fijalkow & L. Launay (red.). Paris: Eds. La Découverte.